

AZ
ÁZSIAI MAGYAROK
MEGTÉRÉSE

ÍRTA:

DR BENEDEFY LÁSZLÓ

*Különnyomat a «Theologia» 1939. (VI.) 2—3. számából.
Egy térkép melléklettel.*

BUDAPEST

1939.

AZ ÁZSIAI MAGYAROK MEGTÉRÉSE. JERETÁNY¹ ORSZÁGA.

Európa és Ázsia közös határát nem jelöli éles, természetes vonal. Sem orogenetikai,² sem szerkezeti, sem néprajzi, sem éghajlattani, sem vízrajzi tekintetben nem tudunk olyan éles és biztos határvonalat megadni, hogy azt minden nehézség nélkül a két kontinens határának elfogadhatnók. Éppen ezért a modern tudományos földrajz a névleg két kontinentet egynek tekinti s azt Eurázia néven tárgyalja.

A cári hatalom Európa és Ázsia határául az Ural hegységet, illetőleg ennek folytatásában az Ural folyót jelölte meg. Ezzel szemben a XVIII. századig Európa határa sokkal nyugatabbra volt. Találóaon mondja Vámbéry:³ «Nagy Károly... hiába fáradozott azon, hogy a Kárpátok és az Adriai tenger közt levő néptörödékeket a keresztény vallás segítségével egy testté forrassza össze, minthogy Ázsia határai akkor nem az Uralnál vagy a Pontus vidékén, hanem a Tiszánál voltak és mivel a pusztáknak és legelőkben gazdag síkságoknak csak kevésé megszakított láncolatán, mely az Altajtól Ázsia belsején át a Dunáig terjed, török, tatár nomádoknak háborgó tengere föl és alá hullámozott».

Kétségtelen, hogy az ioni geográfusok (Kr. e. V. sz.) óta a XVIII. századig általánosságban a Tanaisz (Don) folyót tartották Európa keleti határának.⁴ Eszerint azt a bjelája-káma-uralvidéki⁵ magyarságot, amelyet Juliánusz domonkosrendi szerzetes talált meg 1235—36. évi utazása alkalmával, valóban ázsiaiának mondhatjuk, bár ezt a területet ma Európához számítjuk. A Káma-Kura(= Kyros)közi magyarság lakóhelye a mai beosztás szerint is Ázsiához tartozik.

Teljes joggal nevezhetjük tehát a középkori tatárbirodalom magyarjait ázsiaiaknak.

Magna Hungária magyarjai *Hóman* szerint⁶ már a VII—VIII. sz. táján elszakadtak honfoglaló őseink törzscsoportjaitól, más kutatók

¹ Az eredeti szövegben «Jeretanny» áll: kétségtelenül a magyaros «Jeretány» (Gyeretyány, Gyertyány?) ellatinosodott alakja.

² Kialakulástani.

³ Vámbéry Á.: A magyarság eredete. (Akad. kiad.) Budapest, 1882.

⁴ V. ö. Bendefy L.: Az ismeretlen Juliánusz XI. fejt. kútfőidézeteivel. — Prinz: Európa természeti földrajza. Budapest, 1922. 6. o.

⁵ Bascardia, Pascatur, Juliánusznál: Magna Ungaria = M. H.

⁶ Hóman—(Szekfü): Magyar történet I. kt. 57. s. k. 11.

szerint még korábban.¹ Egyáltalán nem csodálatos tehát, hogy Magna Hungária magyarjairól a nyugatra szakadt törzsek teljesen megfeledeztek, úgyhogy a XII. században már sem a krónikák, sem a hagyomány nem tartották fenn emléküket.

Ezzel szemben a Juliánusz útját követő időkből és különösen a XII—XIII. századból már számos olyan kútfőt ismerünk, amelyekben szó van az ázsiai magyarok hazájáról: Magna Hungáriáról és Jeretány fejedelemnek magyar országáról, amelyet mindezideig nem sikerült kellő földrajzi és történeti keretek közé szorítanunk.

* * *

Magna Hungáriát (Bascardia, Pascatur, Pascatir néven) több egykorú, egyházi vonatkozású kéziratot kútfő említi.

«Megtalálták azok is, akik nem keresték — írja Ligeti² —: a XIII. századi franciskánus és dominikánus barátok, akik a pápa és a francia király megbízásából a tatár kánokhoz követségbe jártak. Útleírásukban jól ismert földrajzi fogalom a Magna Hungária, Európa keletén, az Ethyl- vagy Bjelaja-folyó környékén. Magna Hungária pogány magyarjait keleti történeti feljegyzések is ismerik. Az 1241-i tatárjárás előtti időre vonatkoztatva azt olvashatjuk perzsa, kínai és mongol nyelvű forrásokban, hogy a tatárok seregében sok egyéb kelet-európai néptörzs mellett pogány magyarok is harcoltak.»

Nem sorolhatjuk ide *Piano de Carpini* «História Mongolorum»-át, mivel — noha nem egyszer említi a derék utazó Nagymagyarországot is³ — a magyarok megtéréséről mitsem szól.

Már sokkal jelentősebbek, sőt bizonyos tekintetben döntő fontosságúak *Willelmus de Rubruk* Itineráriumának idevágó részletei.⁴

Az ázsiai magyarok megtérésére vonatkozóan az előbb említeteken kívül négy okmányt ismerünk. Ezek közül három pápai bulla,⁵ a negyedik pedig a magyar származású Johanka, ferencrendi szerzetes levele.⁶

Mindegyikben szó esik az ázsiai magyarokról, a köztük működő katolikus hittérítő szerzetesekről, illetőleg az igaz hitre tért ázsiai véreink buzgó vallásosságáról. Érdekes és tanulságos tartalmuk, vala-

¹ V. ö. Gombocz és Pauler M. H.-ra vonatk. m.

² Ligeti L.: Sárga istenek, sárga emberek. Budapest, 1934. 8. o.

³ L. Bendefy id. m. VI. fejt. V. ö. *Sinica Franciscana* Vol. I. Itinera et relat. Fr. Min. saec. XIII. et XIV. Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze) 1929.

⁴ U. o. Mindkettőről igen jó összefoglalást nyújt Balanyi Gy.: Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Kath. Szemle, 39. kötet. II. 70—84. o. Budapest, 1925. c. dolgozata. (Bő irodalommal.)

⁵ Mindhárom bulla első magyar fordítása dr. Bendefy Lászlótól.

⁶ Magyar ford. Balanyi Gy.: Magyar Johanka testvér levele a tatárországi missziókról, 1320-ból. (Ferencs Közi. 1927 dec. és 1928 jan. szám.) Budapest. Rövidebb ism. Balanyi 3. a. id. m.

mint a hozzájuk fűződő meggondolások indokolttá teszik, hogy fontosságukhoz mérten részletesebben is foglalkozzunk velük.

Az alább ismertetett bullák közül az első világosan megmondja, hogy a tatár áradat Magna Hungária magyarjait nem tudta az első lélekzetvételelre elsöpörni: még fél évszázad múltán is ott éltek magyarjaink az ősi hazában, a Káma-Bjelája-Ural folyók közén s fajuk szívósságával harcoltak a teljes felszívódás ellen.

Az 1329-ben keltezett legkésőbbi bulla még az előbbieknél is érdekesebb tényre világít rá. Bizonyítja, hogy azidőben még olyan erők voltak bizonyos ázsiai, magyar törzsek, hogy saját fejedelmük, a Magyarország katolikus fejedelmeivel rokon *Jeretány* főuraima alatt élhettek.

Mielőtt az érdekes pápai bullák szövegének taglalásába bocsátkoznánk, előbb azok pontos fordítását közöljük az alábbiakban.

IV. Ince pápa bullája.

1253-ban IV. Ince pápa a keletre küldött misszionárius barátokat különös egyházi felhatalmazásban részesítette. Az okiratban felsorolt országok és népek között Nagymagyarország is szerepel.¹

«Ince pápa . . . kedves ferences (és domonkos) rendbeli szerzetes fiai közül azoknak, akik a mohamedánok, pogányok, görögök, bolgárok, kunok, etiópok, szírek, ibérek, alánok, kazárok, kínaiak, tatárok, zichusok,² rutének, jakobiták, nubiaiak, nesztorianusok, georgiabeliek, örmények, hinduk, a mordvinok, *N agy magyar or szag magyarjainak földjére*, a tatárok által elfoglalt keresztény (országokba) és kelet vagy bármely más világrész egyéb hitetlen népe közé utaznak, üdvözlétét és apostoli áldását küldi.»

Ugyancsak IV. Ince pápa 1245-ben teljesen hasonló szövegű meghatalmazást bocsátott ki, de az nem szól még az őshazában maradt magyarokról, amiből esetleg arra következtethetünk, hogy a tatárulást követő időkben Keletre küldött hittérítők akkor még Nagymagyarországig nem jutottak el.

IV. Miklós pápa bullája.

Az előző szakaszban ismertetett egyházfői okirathoz hasonló tartalmú és célzatú IV. Miklós pápának 1288-ban kelt levele, amely szintén megemlékezik Nagymagyarországról.³

«Nemcsak a ferenceseknek, ... a domonkosoknak is szokásos

¹ Theiner, Monum.Vaticana 1.223; Wenzel, 11.238. Sigism. Ferrarius, De rebus Hungáriáé provinciáé ordinis Praedicatorum commentarii.Viennae, 1637.

² Zichusok: szikiabeliek, Zichia lakói = cserkeszek.

³ Annales ecclesiastici ab anno quo définit Caes. Card. Baronius usque ad annum 1534. continuati ab Odorico Raynaldo Tarvisino. Coloniae Agrippinae Ad a. 1288. nr. 32.

munkássága, hogy elvigyék az Evangélium világosságát az (attól) elmaradt népek közé: vannak ugyanis (olyan) apostoli (pásztor-) levelek, amelyekben közösen ezekre bizza a Római Pápa Őszentsége az isteni ige hirdetését az arabok . . ., a mordvinok, a tatárok, *Nagy-magyarország magyarjai*, ... és kelet más távolabb eső népei közt, a nyájtól elkülönültek földjének tartományaiban.»

Johanka testvér levele.

A legutóbbi esztendő kutatásainak eredményeképp került elő egy 1320-ban keltezett levél. Írója magyar ferences szerzetes, névszerint Johanka testvér. Jelentőségét csak emeli tartalma, amennyiben honfirtásunk Bascardiában (Magna Hungáriában) szerzett tapasztalatait közli Mihály testvérrrel, azaz Cesenai Mihály ferencendi generálissal (1316—1328).¹

A levél kezdete a távolkeleti hittérítők rendes napi munkabeosztásáról ad számot. Olvassuk, hogy egész nap keresztelnek, prédikálnak, tanítanak, gyóntatnak, vigaszt nyújtanak s ez a munkájuk nem ritkán belenyúlik még az éjszakába is. Egyes vidékeken ugyanis annyira megsokasodott a keresztények száma, hogy már-már vetekedik a hitetlenek számával. Mindez azért lehetséges, mert a tatárok vallás tekintetében igen türelmesek, sőt a keresztényeket jobb szemmel nézik, mint mohamedán alattvalóikat, mert az előbbieket hűségesebbek hozzájuk. A tatároknak csak az a fontos, hogy minden leigázott nép pontosan megfizesse évi hűbéradóját.

A mohamedánok ellenben annál hevesebb ellenségei a kereszténységnek. Mindenképen azon vannak, hogy minél többet térítsenek a maguk hitére. Azt megengedik, hogy a keresztények Krisztus, Mária és a szentek mellett szóljanak, feltéve, hogy nem ócsárolják Mohamedet. «Törvénykönyvükben² sok van Lukács evangéliumából, így Máriát szűznek tartják és hiszik, hogy Krisztus a Szentlélektől fogantatott. De Krisztus istenségét tagadják ...», hanem mindjárt Mohamed után helyezik a próféták sorában.

A Tatárországban élő hittérítők részben kolostorokban laknak, részben pedig a vándorló törzsek szállásain tartózkodnak. A nekik juttatott adományokból igen sok foglyot kiváltanak. Még sokkal több eredményt érnek el azok a testvérek, akik állandóan nyomon kísérik a mozgó táborokat. Mivel a kolostorokat sem lehet teljesen felhagyni, üdvös volna — mondja Johanka testvér —, ha minél több szerzetest küldenének Tatárországba, hogy a vándorló hittérítők száma minél inkább növekedjék. «Különösen angolokat, *magyarokat* és németeket kérünk — írja —, minthogy ezek könnyebben megtanulják a nyelvet.»

¹ Ered. latin szövegét közölte Moule A.C., az Arch. Franc. Hist. XVIIévf. (1924.) 65-70. o.

² A Koránban.

A továbbiakban elmondja Johanka testvér, hogy egyízben két magyar és egy angol rendtársával egészen Baszkiriáig,¹ a tatár fennhatóság alatt álló nagy országig hatolt. Itt a két magyar testvér elvált tőlük és az ország más vidékeit keresték fel, hogy hirdessék a hitet. Johanka és az angol Vilmos hat esztendeig maradtak Baszkiriában.² A benszülőttek élén Baszkiriában tatár bírák állottak. Ezek ugyan még nem keresztelkedtek meg, de máris megmételtyezték őket a nesztóriánus eretnek tanok. Mikor hitüket hirdetni kezdték nekik, igen nagy örömmel fogadták azt. *Baszkiria főfejedelme*³ ebben az időben már a mohamedánus hitet vallotta. Mikor prédikálni kezdtek neki, ő így nyilatkozott: «Ha előbb jöttetek volna, minden biztonnyal ezt a vallást fogadtuk volna el, de fejedelmi személyeknél illetlen dolog, hogy könnyű szívvel elpártoljanak az egyik vallástól, amelyet egyszer elfogadtak és a másikhöz álljanak». A ferencesek azonban nem hagyták annyiban a dolgot, hanem újra és újra bizonygatták nekik, hogy a mohamedánus vallás tévedéseken épül fel s hogy a Korán az ördög műve. Ezen a mohamedánus papok annyira feldühödtek, hogy a két szerzetest börtönbe vetették, de kivégezni — a tatároktól való félelmük miatt — mégsem merték őket.

Még baszkiriai tartózkodásuk alatt hírnök érkezett az Északi tengerrel határos Szibir tartományból.⁴ «Ez a Szibir élelmiszerekben igen gazdag tartomány, de olyan szigorú a tele, hogy az odavaló kutyákon kívül csak kevés állat tud járni a tömérédek nagy hóban. A hatalmas termetű kutyák négyesével húznak egy kis szánkót, erre csak egy ember és a neki szükséges élelem és ruhanemű fér fel.»⁵ Johanka fráter a szibirek több pogány szokását is említi, de ezek mellett is kiemeli, hogy a szibirek erősen hajlanak a kereszténység felé. Egyes törzsek — a vágytól úzve — szakadár orosz papok kezéből fogadták el a kereszténység kegyét. Ebből is látszik, mennyi eredményre lehetne számítani, ha még több hittérítő szerzetes működne Távolkeleten.

Az említett hírnök azt kérte a keresztény baszkiriai bírótól, küldjön a náluk időző négy keresztény szerzetes közül kettőt hozzájuk, hogy az ő népüket is megkereszteljék. Ha a városokban akarnak megszállani bármerre Szibirben, ahol nekik tetszik, templomokat és kolostorokat építünk számukra, ha táborunkat akarják követni, ellátjuk

¹ Basciria = Bascardia, Magna Hungária.

² Érdekes, hogy ennek ellenére sincs a levelében semmiféle földrajzi vagy néprajzi vonatkozás a magyarokat illetően.

³ Valószínűleg vérszerint is tatár tartományfőnök, akit — akárcsak a bírót — a tatárok állítottak a magyarok élére.

⁴ A mai Szibéria.

⁵ Ugyanígy emlékeznek meg a szibériai kutyaszánokról Ibn Fadhlán (X. sz.) és Ibn Batuta (XIII. sz.) arab utazók is. —V. ö. Chwolson: *Izvestija o chozarach, burtasach, bolgarach i madjarach c. m.* (Oroszul!)

őket minden szükségessel, ha pedig nem akarnak nálunk tovább időzni, a tulajdon hátunkon hozzuk vissza őket hozzátok. Csak jöjjenek, kereszteljenek meg és tanítsanak bennünket vallásukra. De ha vonakodnának jönni, istenük kérje számon kezükből mindazoknak lelkét, akiket megmenthettek volna. A keresztény bíró azonban hiába kérlette a barátokat: azokat olyannyira megviselték a börtön szenvedései, hogy nem merték vállalni a küldetés fáradságait.

Ezekután az említett baszkiriai urak a kán udvarába¹ mentek s ott kértek nagy buzgósággal testvéreket, de oly kevesen voltak ott is, hogy nem adhattak hittérítőt nekik, mert még kolostoraik fenntartására is kevesen voltak. Még így is néhány kolostort* fel kellett adniok. A levél ismételt, sürgető kéréssel fejeződik be. Kelt a tatárok táborában, Baszkiria szomszédságában, az Úr 1320. esztendejében.

XII. János pápa bullája.

Utoljára 1329-ben történik említés az ázsiai magyarokról, éspedig XXII. János pápa egy különös, bonyolult és homályos háttérű levelében, amelyet hű fordításban itt közlünk:²

«Beszámoltak (nekem) az ázsiai magyarok, a malchayták és az alánok szilárd vallásosságának nagy dicsőségéről, akik — bár istentelen, babonás tévelygések hálójába kerített népek veszik őket körül — mégis megőrizték hitük szeplőtlen tisztaságát. Tekintély dolgában kitűnik közöttük Jeretány (var. Jeretomir), a magyar királyi vér ivadéka, aki midőn (oly) hevesen katolikus előljárót követelt az Apostoli Széktől, a pápa elküldötte a semiscanti³ püspököt⁴ hozzájuk, hogy

¹ Szaraiba, Batu egykori fővárosába.

² Raynaldus O: *Annales ecclesiastici* XV. ad a. 1329. nr. 96. — V. ö. Gombocz Z.: *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* II. (Nyelvtud. Közi. XLVI. évf. 1—33.) Budapest, 1923.

³ *Semiscant*, *Semer chant* (= Saandmark), vagy *Semiscantensis* (Raynaldusnál: *Gemiscatensis*), egyéb pápai levelekben: *Semiscensis*, *Simiscensis*, *Semissonensis* és *Simmachra* (= Samarkanda) azonos a mai *Szamarkandáza*. Egykoron Nagybukhara fővárosa és a mohamedánus tanterjesztés központja volt. (V. ö. Golubovich id. m. 355. és 206. 11.)

⁴ Golubovich (id. m. 354 és 357 11.) név szerint is említi a semiscanti püspököt. Ezen az alapon kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy XXII. János pápa a domonkosrendi *Mancasole Tamás* frátert, Szamarkand püspökét (vener. fr. nostrum *Tfiomam*, nunc episcopum *Semiscatensem*... — V. ö. Wadding, an. 1329. η. 15; Raynaldi, an. 1329. η. 97.) küldötte volt Jeretány magyar fejedelemhez. Golubovich id. m. 357. o. a Raynaldusból (an. 1329. n. 96.) id. szövegrész a következő: *Dilectos filios «Jeretanny (var. Jeretomir, sive Zeretomir), de stirpe catholicorum Regum Ungariae» et christianos Ungaros, Malchaytas et Alonos «in dictis partibus commorantes», qui doctores catholicos desiderabant habere, hortatur ut devote recipiant fr. Thomam episc. Semiscatensem, illis notum et partes ipsas destinatum. Item eisdem commendat alios quoscumque episcopos et fratres Praedicatoros et Minores «in ipsis partibus commorantes».*

erősítse bennük a hitet s egy levelet (is) mellékeltek nekik, amelyben a vallásos férfiakat kegyes figyelemztetésének megfogadására intette.

Kiválasztott gyermekünknek, Jeretánnak és minden keresztény magyarnak, malchaytának és alánnak üdvözlőlevelet (küldjük) !

Igen nagy és természetes örömeinkre szolgál az, hogy a legfenségesebb Égi Magvető mindenkit, akit könyörtületességének megismerésére kiválaszt, mindig jótetre hív fel és az egész világra kiterjedően szakadatlanul ösztönzi a keresztény családot, hogy Egyszülöttjének szóval ki nem fejezhető hálával (adózzék). Titeket, kiket meghintett az igaz hit világhosszágával, odahelyezett (közéjük), hogy a keleti világrészek közepe táján az Evangéliumot és az apostoli igazságot tanítsátok azoknak, akik még nem fogadták el a kereszténység kegyét.

Ezen felül mérhetetlenül nagy örömet szerez nekünk az a tudat, hogy Te, Jeretány fiunk, Magyarország katolikus fejedelmeinek leszármazottja vagy és hogy te s más keresztények (is), akik az említett világrészekben tartózkodtok, telve vagytok a hit igazságával és szent tüzével s vágyódtok, hogy részesüljétek katolikus tanításban, amely üdvös szavakkal a katolikus hitben kioktat benneteket !

Kelt Avignonban, a XIV. év okt. 3-án.»

Három pápai bulla és Johanka fráter levele: mindegyik az ázsiai magyarokról és a köztük működő katolikus szerzetesekről, hittérítőkről emlékezik meg. Milyen érdekes és csodálatos kútfők !

S vegyük még hozzá V. *Orbán* pápának 40 évvel később, tehát 1369-ben kelt bulláját, amelyben ismét minorita hittérítőket küld a szaracénok, kunok, szkíták és más keleti népek közé, de levele¹ az ázsiai magyarokat már nem említi.

* * *

Hát valóban megtértek volna a Juliánusz által fellelt Magna Hungária magyarjai? Különösen Johanka fráter levele eziránt nem hagy semmi kétséget. El lehet hinnünk, hogy a nagy tatárpusztítás után még *egy évszázad múlva is* a maguk keresztény királyának uralma alatt éltek? Erről viszont Johanka fráter nem szól, sőt szószerint azt írja, hogy a magyarok tatár bírák fenhatósága alatt élnek. Szinte értelmetlenül állott XXII. János pápa dekrétumának homályos szövegével szemben a tudomány. Megelégedtek azzal, hogy futólag megemlégték Jeretány nevét,² vagy más alkalommal leközölték a levél latin szövegét, de a probléma megoldásához óvakodtak hozzányúlni.³

¹ Raynaldus O.: *Annales eccl. XVI. Ad. a. 1369. nr. 14.*

² Ligeti L.: *Sárga istenek, sárga emberek.* (Budapest, 1934.) 9. o.: «XXII. János pápa 1329-ben az ázsiai magyaroknak, (*Ungari Asiatici*) keresztény királyuknak, *Jeretomirnak* vagy *Jeretannynak* kívánságára még püspököket küld. Mi minden rejtőzhetik a pápai bulla e rövid híradata mögött, alig sejt-hetjük».

³ V. ö. Gombocz Z. id. m.

Juliánusz útjával kapcsolatos tanulmányaim során ismételten elő kellett vennem e három pápai levelet s nem mellőzhettem, hogy a lehető legalaposabban szét ne boncoljam szövegüket.

Hogy a IV. Ince és IV. Miklós pápák által kibocsátott két bulla Nagymagyarország magyarjaira vonatkozik, nem szenved kétséget. Szó szerint megmondja ezt Ince pápa levele: «... *fratribus . . . in terras . . . Ungarorum maioris Ungariae . . . salutem ...*»

Ugyanígy Miklós pápa bullája is: «.. . *quibus . . . in . . . Ungarorum maioris Ungariae ... terrii provinciám demandavii.*

Ha végignézzük, kiket említ e két levél, ott látjuk a magyarokat, mordvinokat, tatárokat, a különféle mohamedánus török törzseket (Sarracenos), tehát egy egységes terület, éspedig a Volga-Káma-Ural-Tobol folyók határolta területen élő, egymással szomszédos népeket. Nagyon természetes, hogy a hittérítés munkája fokozatosan nyert teret s hogy a buzgó barátok nem hagytak egy talpalatnyi helyet sem bejártatlanul.

Az is bizonyos, hogy Magna Hungária magyarjai többen voltak, semhogy a tatároknak sikerült volna azokat egyik napról a másikra beolvasztaniok, felszívniok. Tehát, hogy 50 és 80 évvel¹ a tatárok bascardiai s biléiai pusztítása (1288 és 1320) után még szó van Magna Hungária (Bascardia) magyarjairól, abban nem látok semmi csodálatosat, sem hihetlent. Kérdés azonban, hogy ezek valóban megtértek-e.

A magyar Johanka testvér levele e tekintetben elég tiszta helyzetet teremt. Kitűnik belőle, hogy számos hittérítő szerzetes működött a tatár fennhatóság alatt nyögő keleti világrészekén. A hittérítők nagyjából ferencesek s mellettük főleg domonkosok voltak. Nagyrészüket a visszavonuló tatár seregek hajtották magukkal.²

Bár kétségtelen, hogy még a pápai eredetű, középkori iratok közt is akadnak olyanok, amelyek hamis híreszteléseken alapulnak,³ ezúttal három kútfő — s még hozzá lényeges időközök választják el őket — olyan egybehangzóan beszél, hogy nem lehet kétségünk afelől, hogy Magna Hungária magyarjai között a krisztusi hit valóban tért hódított.

Nem valószínű, hogy azok a szentéletű és hős szerzetesek, kik vállalták az ázsiai térítómunka ezer kockázatát, hamis beszámoló-jelentéseket küldtek volna az Apostoli Székhez. Márpedig a római Szentszék jobbára általuk szerzett tudomást az említett népek megtéréséről és «buzgó vallásosságáról». Okirati, azaz hites történeti bizo-

¹ Johanka levele!

² V. ö. Carpini s Rubruk id. m., továbbá Balanyi: Adatok a ferencendiek történetéhez c. id. m.

³ Többször elterjedt a híre annak, hogy egyik vagy másik mongol uralkodó, kán vagy annak valamelyik tekintélyes rokona megtért. Ezekre a híresztelésekre alapított pápai követségek később meghozták az igaz hírt, az előbbinek az ellenkezőjét. V. ö. Bendefy id. m. X. fejt.

nyítékaink is vannak arranézve, hogy a dominikánusok igen gyakran küldtek keletre misszionárius szerzeteseket, olyannyira, hogy Fülöp pápai legátus, Fermo püspöke már 1278-ban említést tesz az ázsiai kunok püspökéről.¹ Emlékezzünk, hogy csak Juliánusz második útjáig négyszer négy dominikánus szerzetes vágott neki az útnak s közülök nem egy ott is maradt — áldásos munkáját végezve — az ázsiai puszták fiai közt.

A *Matthaeus Parisiensis* világkrónikájához csatolt oklevéltár tartalmazza egy magyar püspöknek 1241-ben kelt levelét. Ebből kitűnik, hogy 1238—1241 között Béla király több domonkos és ferences szerzetest küldött ki keletre, hogy a tatárokról további értesüléseket szerezzenek. A visszavonuló tatár seregek is nagyon sok katolikus szerzetest hajtottak magukkal. Hogy ezek közül néhányan eljutottak Magna Hungária magyarjai közé is, azt legelőbb Rubruk sorai igazolják: «*Azt, amit Pascatur (Baskardia, Magna Hungária) földjéről mondtam — írja —, azoktól a domonkosrendi szerzetesektől tudom, akik jártak ama helyen még a tatárok megérkezése előtt...*»²

Midőn Juliánusz első útja után Rómában időzött (1237 tavaszán), IV. Béla király parancsára négy domonkosrendi szerzetes kelt útra, hogy Halicson, Lengyel- és Oroszországon keresztül felkeressék az ázsiai magyarokat s egyben közelebbi híreket is szerezzenek a tatárokról vonatkozóan. A négy barát el is jutott Oroszország keleti határáig: Vladimír s ott Szuzdál fejedelme feltartóztatta őket. Ebben az időben (1237 nyarán) a tatár seregek már megszállták Magna Hungáriát és Bilériát.³ A lelkes kis társaság úgy határozott, hogy kettejük folytatja útját a magyarokhoz. Így is történt. Kettőn elhagyták Vladimírt s a mordvinok földjére léptek azzal a szándékkal, hogy vagy eljutnak a meghódított Magna Hungáriába, vagy a tatár seregekhez szegődnek. Soha többé nem érkezett róluk hír.⁴

Rubruknak az a meghatározása: «... akik jártak ama helyen (t. i. Magna Hungáriában) még a tatárok megérkezése előtt...» azt engednie gyanítanunk, hogy a most említett két domonkos utazóról van szó.

Azonban éppen Rubruk említett megjegyzése zárja ki, hogy *ezekről* a domonkosokról legyen szó, hisz ezek már a tatárok megérkezése után jártak Magna Hungária vidékén. Rubruk megjegyzése valószínűleg valamely tatár tábor azidőbeni (1253) odaérkezétere vonatkozik. Az a két domonkos atya pedig, akiket említ, csak később került ki valami módon Tatárországba.

A történelmi kutatások egyébként arra engednek következtetni,

¹Theiner: Vat. Mon. hist. Hung. I. 552. (1278. okt. 7.)

²Rubruk: Itinerarium... stb. 274—276.

³Nagybolgárországot.

⁴V. ö. Bendeŷy id. m. V. feŷ.

hogy már a honfoglaló magyarság előtt sem volt ismeretlen fogalom a kereszténység. Mint a bizánci császárság zsoldosai számosan megismerkedtek közülök a kereszténységgel s ezek hazakerülvén, elhíntették az otthoniak között a krisztusi hit csírát. Legyen elég itt a bezdédi tarsolylemezre utalnom, amelyen a szimmetrikus elrendezésű növényi díszítőelemek között egy keresztet és két állatfigurát találunk. A kereszténység jelképe a pogány lélekből fakadt ornamentumok között valóban különös hatást gyakorol reánk. Két eszme, két különböző forrásból táplálkozó gondolat- és érzésvilág találkozik itt, hogy egy ezredév távlatában a pogányságtól szabaduló magyar lélek tükre legyen.¹

Mindezekből azt a következtetést vonjuk le, hogy Magna Hungária magyarjai között Juliánusz és az ő nyomában ott járt domonkos és ferences hittérítők kétségkívül sokat tettek a katolikus hit terjedése érdekében. Hogy mit sikerült elérniök, arról legkimerítőbben Johanka fráter levele tanúskodik.²

Jeretány országa.

Az 1329-ben kelt harmadik pápai bulla, az avignoni XXII. János pápa levele már nem Magna Hungária magyarjait, hanem csak az ázsiai magyarokat («ungari Asiatici») említi.

Mindazok, akiknek kezén megfordult e levél szövege (leginkább Raynaldus nyomán),³ úgy vélték, hogy ez a bulla is Magna Hungária magyarjaira vonatkozik. Éppen ezért semmiféle magyarázattal sem tudtak ahhoz közelférközni. Legutoljára Gombocz közölte le az ősházára és Juliánusz útjára vonatkozó kútfők között, anélkül, hogy bővebb taglalásba bocsátkozott volna.⁴

Be kell vallanunk, ha azzal az *à priori* feltevéssel vesszük szemügyre János pápa levelét, hogy az Magna Hungária magyarjaira vonatkozik, teljesen érthetetlenül állunk a szöveggel kezünkben. Azonban ez alkalommal is bizonyos megfontolásokat kell tennünk. Legelsőbbben azt, hogy a dekrétumnak megvolt a tárgyi alapja. Másodsorban figyelembe kell vennünk azt — az eddigiekben szerzett — tapasztalatunkat, hogy a hittérítőkhöz intézett pápai levelek nagyjában egységes területen dolgozó szerzetesekhez szólnak.

János pápa id. levele «az ázsiai magyarok, a malchayták és az alánok szilárd vallásosságának nagy dicsőségéről» szól. Az alánok a X—XIV. században a Kaspi-tó északnyugati partvidékén laktak: a

¹ V. ö. Fettich N.: A honfoglaló magyarság művészete. Budapest, 1935. 3. és 4. o.

² Balanyi id. m. a Fer. Közi. 1927. és 1928. évf.

³ Raynaldus O.: Ann. eccl. XV. ad a. 1329. nr. 96. V. ö.: G. Golubovich O. F. M., Biblioteca Bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente franciscano, 1215—1300. Tom. III. Quaracchi presso Firenze, 1919. 354—357. 11.

⁴ Gombocz id. m.

Volga torkolatától délre a Kuma-Terek vízvidékéig.¹ A malchayták a Malka (Malcha) folyó vízvidékén lakó, valószínűleg az alánokkal rokon nép voltak. A Malka pedig a Terek utolsó és legnagyobb, 200 km hosszú mellékfolyója a kaukázusi Terekvidéken. Torkolata Jekaterinográdnál van.

Nehéz elképzelnünk, hogy akkor, amikor az id. levél egyrészt az alánokat és malchaytákat említi, másrészt a távoli Magna Hungária magyarjait is emezekkel egy alkalommal sorolná fel. De ezt a feltevést már maga a levél szövege is megcáfolja a következőkben: «... minden keresztény magyarnak, malchaytának és alánnak üdvözetünket !... Titeket, kiket (az Égi Magvető) elárasztott az igaz hit világosságával, oda helyezett közéjük ...» stb.

Ezek a sorok kizárják, hogy az ethilmenti magyarokról lenne szó. *Nem is vonatkozhatik e levél más magyarokra, csakis a Kuma partján álló Magyar vagy Madzsar város — annakidején kétségekívül tartomány — vér szerint is magyar lakosságára.*²

Magyar várost (a mai Ulu Magár és Kicskine Magár) a Szasszanidák dinasztiájából való Anusirván perzsa király a VI. század derekán (528 körül) építtette. Mái is megvan e két helység: Nagy-Magyar, mintegy 1000 lakossal, a Kuma folyó balpartján magas fensíkon, hatalmas kunhalmok (kurgánok) által körülvéve s tovább ÉK felé mintegy 25 km távolságban Kis-Magyar, ugyancsak a Kuma balpartján, a népvándorlásra emlékeztető rengeteg sok kurgánnal a határában. A kettő között a mai Poksinoi falu régen Közép-Magyar nevet viselt. Mindhárom a Terek kormányzóságban van, nem messze a Kaspi tengertől, Asztrakántól. Nagy-Magyart az oroszok Szventa Kreszta-nak (Szent Keresztnek) hívják, de régi Madzsar neve még most is él a köztudatban és a hivatalos névtárban is szerepel, külvárosát (ahol a régi Magyar város állott) Régi-Magyarnak nevezik. A régi Kis-Magyart (melyet a tatárok Kicskine Magyarnak neveznek) az oroszok Burgon-Magyarnak hívják, mert földesura, Skarzinski, burgundi szőlőt ültetett határan. 1319-ben még kolostoruk volt itt a ferencrendieknek. A város 1400 táján rombadőlt és csak 1728-ban építették újra. 1808-ban Klaproth, 1829-ben hazánkfiá, Besze János és 1895-ben a Zichy-expedíció tagjai e városok romjaiból csak nagyon keveset találtak. A föld alól kikerülő festett zománcos téglák emlékeztetnek a régi Magyar város keleti műízlésben épült emlékeire. Néhány mérföldnyire tovább a Volga felé egy sós tavat Magyar-tónak hívnak. Ez is azt mutatja, hogy ezeken a Kuma-vidéki pusztákon a népvándorlás idejében magyarok laktak. Turgaiban, a kirgizek földjén, az Ural folyó mellett is van egy városrom, amelyet a kirgizek Madzsarnak neveznek.³

¹ Bendefy id. m. és Hóman-(Szekfü) id. m. I. kt.

² V. ö. Golubovich id. m. 357. o. utolsó soraival.

³ Márki S. «Magyar (Madzsar)» címszó a Rév. Lex. XIII. kt.

Hogy XXII. János pápa levele csakis ezekre a kumamenti magyarakra vonatkozhatik, nem kétséges előttem. Ezen a vidéken, a Fekete tenger, a Kaukázus és a Kaspi-tó közén kezdettől fogva ferences hittérítők működtek. A rend hittérítői tevékenysége még a kezdet kezdetére nyúlik vissza. Szent Ferenc Reguláinak 1223-i kiadása külön fejezetben foglalkozik a missziós tevékenységgel, «De euntibus inter Saracenos et alios infidèles» c. alatt.

P. Schrotty Pál O. F. M. «Szent Ferenc nyomdokain 1226—1926» (Bp., 1926) c. munka 264. oldalán egy XIII. századbéli pápai dekrétumot ismertet. Ebből kitűnik, hogy a rend tagjai már akkor dolgoztak az ismert Ázsia minden részén: «... in terris Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Sichorum, Ruthenorum, Jakobinorum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Judeorum, Melchitorum, aliarumque non credentium nationum Orientis et Aquilonis». Rengeteg adatot sorol fel erre vonatkozóan Balanyi Gy. id. munkájában.¹

Nem valószínűtlen tehát, hogy 1319-ben már ferences kolostor is állott Madzár városában. Csak megerősítik adatunkat C. Eubel kutatásai. «Hierarchia Catolica Medii Aevi» c. munkájából ezúttal csak az említett vidékre kinevezett ferencrendi érsekeket és püspököket sorolom fel a mellékelt táblázatban.

Az egyházfő neve	Egyházmegyéje és rangfoka	Kinevezésének időpontja	Található Eubelnél
Albertus Bludonis theol. doctor	Zarew (Asztrakán) érseke	1357 május 24.	I. 457.
Franciscus	Szikia (Ziquia) püspöke	1377 júl. 31.	I. 329.
Stephanus	Zarew érseke	1321	I. 457. I. 329.
Jacobus de Pontecurvo	Ziquia királyság első püspöke Lucucen tengerparti városban	1349 május 22.	
Jacobus de Valle-Aretza	«Cumuchen», azaz a Káspi hegyek püspöke	1389 jún. 3.	I. 366.
Johannes	Matrika («Matrek», a mai Taman) érseke	1349 febr. 22.	I. 346.
Johannes Speculi	A tatárországi Chersoneso, «Maierien» püspöke	1363 júl. 9.	I. 323.
Richardus de Burgundia	A tatárországi Arma-lech püspöke	1342	I. 102.
Thomas de Birago	A szikiai Syba püspöke	1349 május 22.	I. 473.
Thealdus de Forestis	A szikiai Syba püspöke	1366 nov. 16.	I. 473.

¹ Balanyi id. m. a Kat. Szemlében.

Eubel és Balanyi összegyűjtött adataiból világosan kitűnik, hogy a szóbanforgó területen a ferences hittérítők lelki vezetése mellett igen élénk katolikus hitéletnek kellett virágoznia. Kijelentésünk áll a délibb területekre is, de ezek egyházfőit itt nem soroljuk fel.

A közölt táblázatból láthatjuk, hogy a mai Asztrakánban 1324-ben a ferenceseknek már püspökük volt. Ugyanebben az időben már Szikia-ban is kellett katolikus püspökségnek lennie, mert 1349-ben egyszerre három püspököt nevez ki a pápa Szikia területére. Kiolvashatjuk továbbá, hogy a szikiai püspökségek még a XIV. század vége felé is fennállottak. Ugyancsak a század végén említi Eubel a kaspi hegyek püspökét (1389-ből), az a tény pedig, hogy ez időközből két ferences püspököt is felsorol a tatárok szoros fenhatósága alá tartozó területekről, bizonyítja azt, hogy a tatár kánok ezidőben is megőrizték korábbról jól ismert vallási türelmüket, amit különben Johanka fráter levele is élénken bizonyít.

Ezekután teljesen világosan áll előttünk XXII. János pápa levele: A Kaspi-tó északnyugati partján lakó alán, malchayta és magyar népek fejedelmei közül tekintély dolgában (a XIV. század elején) Jeretány (var. Jeretomir), a magyar (Madzsar) királyi vér ivadéka tűnt ki. Ő maga, miként már minden bizonnyal atyja, sőt talán annak elődje is a katolikus hit buzgó követője és harcosa. Feltehetően Madzsar lakosainak jórésze is katolikus volt. Jeretányt, mint «Madzsar-ország katolikus fejedelmeinek leszármazottját, telve a hit igazságával és szent tüzével» méltán bántotta, hogy amíg a környező országokban, tőlük keletre (Asztrakán), nyugatra (Szikia), északra (Cherson) és délre (Georgia) katolikus püspökségek virágzanak, az ő országa kénytelen a püspököt nélkülözni. Ezért Jeretány fejedelem az Apostoli Székhez fordult és «hevesen ostromolta» azt, hogy Madzsar országba is küldjön püspököt. Ezt annál is inkább követelhetette, mivel Madzsar városában a ferences hittérítőknek már 1319-ben kolostoruk volt.

Feltehetjük a kérdést, vajjon Juliánusz és társai térítették-e Madzsar lakóit a katolikus hitre?

Mikor Juliánusz és kis társasága 1235—36 elején Torgikánban (a mai Asztrakánban) áttelelt, olyan nyomorúságba jutottak, hogy a végén már a rabszolgapiacra is kiállottak, abban a reményben, hogy majd csak akad vevő kettőjükre. Gyengék, törődöttek voltak mind a négyen, meg a szántáshoz, őrléshez sem értettek, ezért nem is akadt olyan, akinek kellett volna. Erre elhatározták, hogy ketten «vissza-fordulnak Magyarország felé, a másik kettő pedig ottmarad, mivel nem akarták megkezdett útjukat félbeszakítani». Az eredeti szöveg szerint:

»*Unde necessitate coacti duo ex eis de Ulis partibus versus Ungariam redierunt..*»¹

¹ Bendefy: Manuscripta Vaticana de itinere fr. Juliani. (Kiad. előtt.)

Rubruk, a kiváló ferencendi utazó, 1253-ban mint IX. Lajos francia király követe Karakorumban járt. Útközben kétszer is elhaladt a Kaspi-tó északi, illetve nyugati partvidékén. Mikor odautaztában elérkezett a volgamenti Szaraiba, Batu kán székvárosába, a kán másfél hónapig feltartóztatta. Mivel nem engedte el szeme elől a követet, öt teljes héten át kellett Batu csapatát a Volga mentén követniök, többnyire száraz és élettelen steppevidékeken át, tehát nyilvánvalóan dél felé jártak. «Ez idő alatt — írja Rubruk¹ — sokat szenvedtünk s társam néha annyira éhes volt, hogy könnyezve beszélt: «én már nem hiszem, hogy valaha is kapok ennivalót». Csakugyan, ha nem könyörül rajtunk a jóságos Isten s nem találkozunk *keresztény magyarokkal*, talán éhen vesztünk volna. Ezek aztán elláttak bennünket ennivalóval».

Később pedig: «... a lovakat ért baleset miatt nekünk gyalog kellett továbbmennünk. így végre *beértek bennünket bizonyos magyarok. Klerikusok voltak*. Egyikük még mindig tudott tiszta szívből énekelni és a többi magyarnak mintegy papja volt. El-elhívogatták, hogy temesse el holtjaikat. A másik nagyon is tájékozott volt a nyelvekben. Mindent megértett, amit irodalmi nyelven mondtunk neki, de válaszolni nem tudott».

Nem lehet vitás, hogy Rubruk itt, a Volga mentén előbb Madzsar fejedelemség magyarjaival találkozott. Ezek adtak nekik ennivalót. A derék magyarok hamarosan megvitték a hírt a köztük élő két katolikus klerikusnak, hogy európai utazóval találkoztak. Talán azt is meg tudták mondani nekik, hogy Rubruk is papi ember. Elképzelhetjük, mennyire igyekezett a két magyar barát, hogy Rubrukékat *«beérje»*. Ez a pár szó («Tandem invenerunt nos. ...») megmagyarázza, bizonyítja, hogy Rubruk *nem véletlenül* találkozott a két magyar szerzetessel, hanem azok igenis találkozni akartak a ferencendi baráttal. Nagyon is természetes dolog ez: a két magyar hittérítő talán évekig élt Madzsar országban anélkül, hogy európaival, még hozzá európai származású katolikus pappal szót válthattak volna. Kézenfekvő, hogy minden módon igyekeztek hírt hallani az arravetődött európai utazótól az időközben eltelt esztendőök eseményeiről.

Richardusz jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy Szikia lakói már Juliánusz ottjártakor (1235) a görögkeleti hitet vallották magukénak. Amikor Juliánuszék Alániába érkeztek, ott is megtalálták a kereszténység nyomait. Feltételezhetjük tehát, hogy a közbeeső Madzsar országban is ismeretes volt már azidőben a kereszténység valamely kezdetleges formája. Az azonban bizonyos, hogy a tatárjárást s főleg P. de Carpini útját követő időkben a tatárok közé szakadt szerzetesek a madzsarok földjén is hirdetni kezdték az Evangéliumot. S hogy munkájuk ered-

¹ Recueil de Voyages ... Paris, 1839. IV. 372. «De itinere fratrum versus curiam Manguchan» c. fej.

menyes volt, arra Rubruk jelentése a legjobb bizonyíték. Mert képzelhető-e, hogy keresztény pap római szertartás szerint temessen el pogányokat, még ha vérei is azok? ! Még kevésbé tehetjük fel, hogy egy domonkos vagy ferences szerzetes, kiben még az alig pár évtizede elhalt nagy rendalapító hitének lángja lobog s fanatizmusa él, pogány sámán szerepét töltse be.

Hogy a Kaspi-Kaukázusvidéki madzsarok országában magyar szerzetesek működtek, nagyon érthető, sőt természetes dolog, mivel ezeknek nem kellett küzdeniök a magyar nyelv nehézségeivel.¹ Azonban ezek a szerzetesek csak a Juliánuszt követő időkben kerülhettek arra a vidékre, talán Carpini vagy Ascellinus híradásai nyomán. Még valószínűbbnek látszik, hogy — mint annyi más papot s barátot — ezeket a domonkosokat is a visszavonuló tatár seregek hurcolták magukkal.

Egyes kutatók, így *Gombocz* is, annak a gyanújoknak adtak kifejezést, hogy az a két domonkos, akikkel Rubruk a volgamenti stepéken találkozott, esetleg Juliánusznak az a két rendtársa lehetett, akik Torgikánból (a mai Asztrakánból) «versus Ungariam sunt reversi».

Bár teljességgel nem lehet megcáfolni ezt a feltevést, mégsem mondhatjuk azt valószínűnek. Abban ugyan nem látok nehézséget, hogy Rubruk 18 évvel Juliánusz útja után találkozott a két magyar barátal. Más hittérítőkről is tudunk, akik sokkal huzamosabb ideig dolgoztak Keleten. Johanka fráter levele bizonyítja, hogy a hittérítőket a magyarok általában szívesen fogadták, sőt a tatárok sem gördítettek munkásságuk útjába akadályokat.

Ha Juliánusz két rendtársa keleten maradt volna, Richardusz jegyzőkönyve valószínűleg ezt a körülményt is megemlítené, mint ahogy megemlékezik Gellért atya hősi haláláról. Mivel a jegyzőkönyv semmi ilyesféle kitévelt nem tartalmaz, valószínűnek látszik, hogy Juliánusz két rendtársa szerencsésen visszaérkezett Béla országába.

* * *

Bíborban született Konstantinus császár a magyarokról (akiket ő *türköknek* nevez) a következőket is feljegyezte: «Ezek a nyugat felé lakó türkök mind a mai napig (949—952) követeket küldenek a türköknek keleten Perzsia felé lakó népéhez, szemmeltartják őket és gyakran választ is nyernek tőlük».² Amint láthatjuk, a pannóniai újházába beköltözött magyarok és a Perzsiával, a középkorban Khovareszmi kánságnak nevezett birodalommal valóban majdnem szomszédos Madzsar országbeli magyarok között a szétszakadás után is jóidőig fennállott a kapcsolat, mert élt bennük a közös eredet tudata.

Kétségtelen, hogy Madzsar tartomány magyarjai a 885—890

¹ L. Balanyi fejtegetéseit id. m. (Kat. Szemle, 73. és 81. o.)

² V. ö. A magy. honf. kútfői. Budapest, 1900.

körül, végzetes besenyő támadásig együtt éltek a dontövi őshazában, Dentümogériában, az új hazát kereső két magyar törzssel. Hóman szerint¹ a besenyők támadása «valahol a Kuma-Kuban felső folyása mentén érte a magyarokat, kiket már előbb elváltak volt Volgavidéki besgur testvéreiktől. A besenyő lökés némely szabir eredetű déli töredéket dél felé sodort a Kur folyó² vidékére, hogy századok előtt elszakadt szabir és bolgár testvéreik szomszédságában szálltak meg». Hóman is azon a nézeten van, hogy ezzel a «Perzsia felé» költözködött néptöredékekkel tartottak fenn érintkezést az újhaza fejedelmei.

Mínthogy már Dentümogériában megvolt a magyarság uralkodó nemzetsége: Hóman szerint (id. munka 66—87. o.) «maga a nép Álmos gyulában, mint az Imiktől (469) Mogyeren (530) át Kürtig (620—670) — rövid megszakítással — két évszázadon át uralkodó fejedelmi nemzetség ivadékában látta természetes és törvényes urát», közeleső a feltevés, hogy az itt szóbanforgó Jeretány fejedelem is Álmos családjának s eszerint egyúttal «Magyarország katolikus fejedelmeinek leszármazottja» volt. Nem lehetetlen tehát, hogy a pápai dekrétum ebben az értelmezésben is megfelel a valóságnak.

Ha igaz az, hogy Madzsar magyarjai eljutottak a Kur folyó vidékére s ahogy Rubruk állítja, a hajdani várostól északra elterülő, egészen a Volga közeléig húzódó steppevidéken is tanyáztak, akkor közeleső az a feltevés, hogy Madzsar városának a tartomány központi fekvésű fővárosának kellett lennie.

Míndezekből azt a végkövetkeztetést vonjuk le, hogy a XII—XIII. század fordulóján még három Magyarország volt: egyik a szabad Hungária Minor, vagy Hungária Nova, IV. Béla országa, a másik a Juliánusz által felfedezett Magna Hungária; ezt a későbbi utazók Bascardia, Basciria, Pascatur vagy Pascatir néven emlegették; végül az utóbbtól független volt Jeretány kaspikörmeyéki Magyarországa. Erről még igen keveset tudunk. A legközelebbi kutatások egyik céljának kell lennie, hogy erről a Hungáriáról is, amely kétségkívül azonos a krónikákban emlegetett meotiszkörmeyéki Hungária Maiorral, vagy H. Vetus-szal, minél több megbízható adatot szolgáltatassanak.

Bendefy László.

¹ Hóman (-Szekfü): Magy. tört. I. 67. o.

² A Kur vagy Kúra folyó a Kuma és Terek között keletre folyik, Szavropol kormányzóságban 98 km-nyi futás után a steppében vész el. Jeretány magyarjai ezt a vidéket is kétségkívül lakták, azonban Hóman itt a Kúra (Kyrosz) folyóra gondol. Azidőben ez a folyó volt a Khovareszmi kánság északi határa.

A szerző tiszteletével.

AZ ÁZSIAI MAGYAROK MEGTÉRÉSE.

II. közlemény.¹

A középkori hazai és nyugati krónikák és évkönyvek tudósítása szerint a XII—XIV. század táján a pannóniai Magyarországon (*Hungária Minor-ori*) kívül volt még egy másik, nagyobb, keleti magyar ország is, valahol Európa és Ázsia határán, Meótság ingoványai vidékén. A krónikák ezt a magyar országot *Hungária Maior*, *H. Antiqua*, vagy *H. Vetus* néven emlegették.² Amikor Julianus útleírása és vele *Magna Hungária*³ létezésének ténye ismertté lett, történetírásunk *Hungária Antiqua-t* hajlandó volt *Baskiriával*, azaz a Julianus által *Magna Hungaria-nak* nevezett, baskir-magyarok lakta területtel azonosítani. Ennek az azonosításnak következményeképp több történeti kútfőt lehetetlenség volt értelmeznünk, amennyiben azok tartalma — noha kétséget kizáróan magyarokról szólnak — sem H. Minor, sem Magna Hungária magyarságára nem vonatkozatható.

A számos idevágó írásos adat közül talán a legtöbb fejtörést XXII. János pápának az a bullája okozta, amely 1329-ben az ázsiai magyarok keresztény királyáról, *Jeretány-ról* emlékezik meg.⁴ Julianus útjával kapcsolatos történeti kutatásaim során sikerült kimutatnom, hogy ez a pápai bulla sem egyik, sem másik, hanem egy *harmadik magyar országról* szól és ennek szükségképpen azonosnak kell lennie a krónikák emlegette Hungária Antiqua-val. Erre vonatkozó első közleményemben⁵ arra a végkövetkeztetésre jutottam, hogy Jeretány országa az alánok és a malchaiták földjének szomszédságában, valahol a Kaspi-tó és a Kaukázus gerincvonala között terült el.

Az első eredményeket tartalmazó kézirat lezárása óta közel két esztendő telt el további kutatásokkal s ezeknek során újabb, kétségtelen bizonyítékok és adatok kerültek elő Jeretány országára vonat-

¹ A hasonló c. I. közleményt 1. Theológia 1936. évf. 4. számában.

² V. ö. *Bendefy*: Az ismeretlen Juliánusz (Bp. 1936. Stephaneum) 136—138. és 144. 11., azonkívül *Gombocz Z.*: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. és II. Nyelvtud. Közi. XLV. és XLVI. kt. Bpest, 1921. és 1923.

³ A «magna» jelző itt nem annyira «nagy», inkább «eredeti, igazi» jelentéssel szerepel. V. ö. *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Boest, 1930. 307. 1. U. ott további utalások.

⁴ *Raynaldus O.*: Annales ecclesiastici XV. ad a. 1329. nr. 96.

⁵ L. I. a. id. m.

kozóan. Az egyik ezek közül *Ogotáj kánnak* 1236-ban, vagy 1237-ben kelt hadiparancsa,⁶ a másik *Gardízi* és *Al Bakri* leírása.⁷ Számos más, kevésbé fontos vonatkozásról ezúttal nem szólunk.

Az 1, 6 és 7 alatt idézett munkánkban közölt eredmények nemcsak azt tették lehetővé, hogy Jeretány országát földrajzilag eléggé szoros keretek közé helyezzük, hanem megengedik azt is, hogy vázlatos képet nyújtsunk a jeretányi magyarság keresztény hitre való térésének történetéről.

Idevágó eredményeinket foglalom össze röviden a következőkben.

Jézushitű magyarok Jeretány országában.

A jeretányi magyarság történetének kezdeti időszakát nem lehet szétválasztanunk a levediai magyarságétól. Az északról délre költözött magyarság ugyanis évszázadokig egységes volt s valószínűleg csak a VIII—IX. század fordulóján következtek be azok az események, amelyek az addig egységes, déli magyar nép szétszakadását eredményezték. Ezek az okok részleteikben most nem érdekelnek bennünket.⁸ Elégséges annyit megemlítenünk, hogy már az V. században a Kercsiszoros (Boszporus), ill. a Meótisz, a Kuban, Kaukázus, Kaspi-tó, Volga és a Don közén találjuk azokat a különböző néven emlegetett népeket, amelyek közé a *magyar (mogyer, megver)* törzsek is tartoztak.

Ezek a magyar törzsek szibériai-urali erdős hazájukból csonkítatlanul magukkal hozták ősi hitvilágukat s minthogy a Kaukázus lejtőin megtelepedő prémvadász törzsek amahhoz teljesen hasonló környezetbe kerültek, nem lett volna nehéz őseik hitvilágát maradék nélkül megőrizniök, ha új hazájuk történetesen nem a Bizánci birodalom, a már keresztény cserkeszek, örmények és a részben már keresztény alánok szomszédságában fekszik. Így azonban nem maradhettek sokáig menten a keresztény tanoktól. Kalandozásaik alkalmával szerzett hadifoglyaik, a bizánci udvarral fentartott élénk politikai összeköttetésük, az őket felkereső keresztény kereskedők lassan-lassan elhíntették közöttük a krisztusi hit magvait.

Miként Zachariás rhétor feljegyzéseiből értesülünk, Kr. u. 530 táján *Quarduct*, később pedig *Maq* örmény püspök térítgetett sikerrel a kimmériai Boszporusszal szomszédos kaukázusi onogur-magyarok között.⁹

⁶ Böv. I. *Bendefy*: Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237—38. évi hadjáratáról. Történetírás I. évf. 5—6. sz. Bpest, 1937.

⁷ Böv. I. *Bendefy*: Itil és Duba. Új szempontok őstörténetünk keleti kútfőinek magyarázatához. Történetírás II. évf. 1. sz. Bpest, 1938.

⁸ Részleteket illetően a szerzőnek munka alatt lévő «Jeretány országa» c. összefoglaló művére utalunk.

⁹ *Hóman*: Magy. Tört. I. kt. 111.1. (Bpest, 1935. II. kiad.) — *Moravcsik*: M. Ny, XXIII. és XXVI. évf.

Ugyanezekre az évekre esik az első nagyobbzsabású térítőkíséret, amelyről *Malalas* és *Theophanes* nevezetes leírásából szerezhetünk tudomást. Ezeket *Moravcsik Gy.* a következőkben foglalta össze:¹⁰

«Ugyanabban az évben — tehát Justinianus uralkodásának első évében (527—28) — a Boszporusz közelében lakó hunok királya, *Gordas* (Ogurda) szövetkezett a császárral. Konstantinápolyba jött s megkeresztelkedett. A császár maga tartotta keresztvíz alá a barbár fejedelmet, gazdagon megajándékozva bocsátotta vissza hazájába s rábízta a római birtokok és Boszporusz városának őrizetét... Ugyanakkor a császár római helyőrséget és egy tribunust küldött oda, hogy azok a várost a hunok ellen megoltalmazzák és az adót behajtsák. A városban ugyanis élénk kereskedelem folyt a rómaiak és hunok között. Gordas király hazatérvén a Bosporusz közelében lévő földjére, elmesélte testvérenek a történeteket, a bizánci császár jóindulatát és otthagván őt hun segítséggel (Bosporuszban, M. Gy.) eltávozott. A kereszténnyé lett király azután összetörette és beolvasztatta azokat az arany és ezüst bálványokat, melyeket a hunok tiszteltek. Ezeket azután Bosporusz városában becsérték bizánci pénzre. A papok azonban felbőszültek ezen, összeesküdtek a király testvérevel, felkeresték Gordast és megölték s helyette testvérét *Mugerist* (Mogyeri) tették meg fejedelmükké. Minthogy pedig az összeesküvők féltek, hogy a bosporuszi bizánciak Gordasért bosszút fognak állni, titkon belopódtak a városba s Dalmatios tribunust és az őrséget lemészárolták. Amikor a császár tudomást szerzett a dologról, büntetőexpedíciót küldött a hunok ellen. Vezetését az úgynevezett feketetengeri szorosok comesére *Ruphinos* patrícius fiára, *Johannesre* bízta, aki a feketetengeri bejáró ázsiai partján lévő *Hieronban* székelt. A haderő egy részét, melyben gót segédcsapatok is voltak, a Fekete-tengeren át hajók szállították, egy másik része pedig *Godilas* és *Baduarios* strategosok vezetésével *Odysopolisból* szárazföldi úton indult el. A hunok pedig meghallván ezt, eltűntek, Bosporusz városában nyugalom lett s a bizánciak tovább uralkodtak rajta.»

Hogy az idézett leírás *magyar* népre vonatkozik, elegendő e helyütt *Németh Gy.* megállapításaira utalnunk.¹¹ Minket ezúttal a leírás egyház- és művelődéstörténeti vonatkozásai érdekelnek.

Nem érdektelen megjegyeznünk, milyen bálványokról van itt szó. A pogány magyarság hite szerint az elhalt ősök szelleme, árnyékelke, azaz *ize* ott él, ott jár közöttük. Az ősök tisztelete igen magas fokon állott náluk. Az állandóan égő házi tűzhelyeken nap-nap után áldozatot mutattak be őseik ízének, amikor is mindennapi ételük első falatját a tűzbe vetették s italuk első kortyát a tűzre loccsantották.

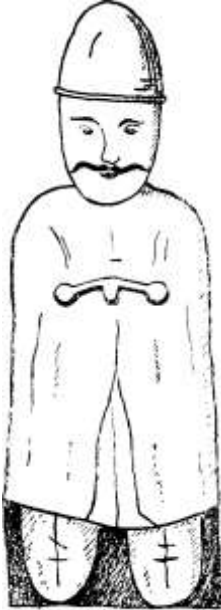
¹⁰ *Moravcsik Gy.*: Muagerisz király. *Magy. Nyelv XXIII.* 266—267. 11.

¹¹ V. ö. *Németh Gy.*: 3. a. id. m. 167—172. 11.

A tűzhely körül helyezték el a gyakran aranyból, ezüsből készült házi (családi, nemzetségi) bálványait.

Az efajta bálványok a honfoglaló magyarságnál még a pannóniai újhazában is megvoltak. Ezeket nevezi Szent Gellért «szkitha bálványoknak». Ilyen bálványok voltak azok is, amelyeket Ogurda összetörtetett és becserélt bizánci aranyra.¹³

Klaproth 1807—1808 évi kaukázusi utazásai alkalmával olyan szerencsével járt, hogy a Kuma mentén, Madzsar városának romjai közelében, sikerült egy olyan ezüsbálványra találnia, amelyenkről sorainkban *van* szó.

Kumamenti — ómagyar — ezüst-
bálvány. — *Klaproth* leírása
és *Jerney* rajzi nyomán re-
konstruálta dr. Bendefy L.

Művében az ezüstsobrocskáról azt írja, hogy ujnyi hosszúságú s a helybeli földművesek találták a Kuma part közeiben. Alakra teljesen hasonlított a kumamentén egyébként is gyakori kőszobrokhoz. Ezek rendszeren ülő alakokat ábrázolnak. A férfifigurákon mellvért és hosszú, szűk, térdigérő kabát van, a nőkön azonban sokkal rövidebb kabátka. Mellük lóg, combjuk, lábszáruk csupas. Széles nyakdíszük és a még ezen felül alkalmazott korallzsinór megkülönbözteti az utóbbiakat a férfiszobroktól. A női fejdísz különleges és kétszeresen egymásra épített, míg a férfiak kissé hegyes süveget viselnek. Valamennyi kőfigura szeméremrészre előtt hosszúkás ivóedényt tart.^{12B}

A kőbabák és az említett ezüsbálvány között *Klaproth* csupán annyi különbséget talált, hogy az utóbbinak a karjait egyáltalán nem ábrázolták, tehát kabátja, ami nem más, mint pásztoraink ma is divatos *subája*, takarja azokat.

Tekintettel arra, hogy *Jerney-mk* is sikerült 1844—1845. évi levediai utazása alkalmával számos olyan kőszobrot találnia, amelyek pontosan megfelelnek *Klaproth* idézett leírásának, sőt *Jerney* ezekről képeket is közölt,¹²⁰ abban a helyzetben vagyunk, hogy a mellékelt szövegközi ábrán kb. eredeti nagyságban mutathatjuk be egy kumavidéki ezüsbálvány rekonstrukcióját.

Az idézett kútfökből tudjuk, hogy *Ogurda* térítőkísérlete balul ütött ki. A lázadó pogány magyarok *Ogurda*t megölték és helyébe fivérét, *Mogyerit* isméték el vezérlő fejedelmüknek.

¹² V. ö. *Hóman*: M. T. I. kt. 109. I.

¹³ *Klaproth*, *Reise in den Kaukasus* ..., I. 263—265 11.

¹⁴ *Jerney János*, Keleti utazása a 'magyarok' ösbelyeinek kinyomozása végett. Pesten, 1851. — II. kt végén táblamelléklet.

Bármilyen dicséretes is Ogurda jószándéka, kudarcát természetesen találjuk. Ha a dolgok mélyére tekintünk, azonnal világos lesz előttünk, hogy ez a térítési kísérlet másképp nem is végződhetett volna ! Mit akart u. i. jelenteni a házibálvány, mi volt a rendeltetése?

Mai tudásunk szerint az összes ural-altáji népek, ahova a finn-ugor és a török-mongol népekkel mi is tartozunk, közös ősi jellemvonása az a hitük, hogy a megholtak lelke időnként vissza-visszajár a kihült tetembe. Már most a hátramaradt családtagoknak az volt a törekvése, hogy az elhunyt családtag lelke ne csak a sírban oszladozó tetemet keresse fel, hanem közöttük, mindennapi családi életükben, környezetükben továbbra is otthonos legyen.

Ez a törekvés ösztönözte őket arra, hogy az elhalt rokon alakját bálvány képében (nem akarom az ide sehogysem illő szobor szót használni) örökítsék meg. A kezdeti időkben fából faragtak bálványokat. A családfőnek nagyot, az anyának kisebbet, a gyermekeknek még kisebbet. Ezeken a primitív faragványokon inkább csak a fej és a törzs elnagyolt ábrázolására törekedtek. Saját ruháikba öltöztették a bábukat és a sátorban, kunyhóban a legszembeűnőbb ponton helyezték el azokat.

Mivel minden étkezés alkalmával a legízesebb falatokat a bábuk elé vetették, sőt nem egyszer a húsféléket arcukhoz dörzsölték, azok csakhamar piszkosak lettek. Szükségesnek látszott tehát, hogy a bábuk arcát mosható védőréteggel lássák el. Így kezdtek burkolni azokat bádoggal, réz- és vaslapokkal, tükördarabokkal, (innét származik «*vasorrú bába*» szavunk is.¹³

Míg a szegényebb elemnek csak szegényes bálványokra futotta, a gazdagok, azaz a törzsi politikai élet vezetőszemélyiségei, már nemesfémeket, ezüstöt, aranyat is alkalmazhattak bálványaikra. Mivel a bálványkép sohasem volt nagyobb méretű (az eddigi kutatók 2V₂ arsznyinál nagyobbat még nem találtak),¹⁴ az előkelőségeknek nem jelentett nagyobb megterhelést, amikor a *faképek* burkolását elhagyván, a színezüst- és színarany házibálványok készíttetésére tértek át. Itt rejtőzik Ogurda kudarcának egyik oka.

Amikor Ogurda az arany- és ezüstbálványokat törette össze: a hatalmasokkal, a törzsfőkkel, a vezető réteggel húzott ujjat. A szövegből nem tűnik ki, vajjon a faképeket is megégette-e, vagy talán azt hitte, hogy ezt a munkát a «megtérített» előkelőségek is elvégzik helyette.

Hajlandó volnék azt hinni, hogy Ogurda részéről nem is az volt a komoly cél, hogy népét Krisztus táborába terelje, hanem ügyes gazdaságpolitikai fogás is lehetett részéről ez a kísérlet, mert ezen az úton kincstárát bizánci aranyakkal tölthette meg.

¹³ V. ö. Ethnographia 1927. évf. 217—235. 11.

¹⁴ V. ö. Magyar Népr. IV. kt. (Bpest, 1937. Egyet. Nyomda.) 414—415. 11.

Ez a feltevés természetesen csak egy lehetőség, amire az a meg-gondolás nyújtott alapot, hogy a krisztusi szellemű térítés egészen más eljárási módokat parancsol. Álljon itt példának / *Gergely* pápá-nak (590—604) Augustinus püspökhöz intézett levele (kelt 600 körül). Ebben arra inti a pápa az angolszász területeken működő hithirdetőket, hogy a bennszülöttek pogány templomait ne rombolják le, hanem, inkább a bennük lévő bálványokat távolítsák el. Aztán szenteljenek vizet, hintsék meg vele a régi templomokat, állítsanak ezekben oltárokat és tegyenek ezekre ereklyéket. *Mert nincs értelme a pogány templomok lerombolásának akkor, ha jókarban vannak, ellenkezőleg helyesebb meg-tartani s a bálványok áldozati helyeit megszentelés útján az egy és igaz Isten templomaivá avatni, mert így a pogány nép a megszokott isten-tiszteleti helyeken fogja megismerni az igaz Istent s az új tanoknak szí-vebben és könnyebben hódol meg.* Egyébként is vigyázva kell a térítés munkájában eljárni, így nem szabad megszüntetni az angolszászok-nál szokásos ökoráldozatokat sem, hanem ezeknek új értelmezést kell adni. Helyes volna például őket figyelmeztetni, hogy a templomszen-telés napján, vagy a vértanuk emlékűnnepén — akiknek ereklyéit (tisztelőadás céljából) ki kell állítani — csináljanak az újonnan szentelt templom körül gallyakból sátrakat s ezekben tartsanak szeretetlakomát, de ezeken többé ne a bálványokra, hanem Isten jóságára gondoljanak, helyesebben Neki adjanak hálát mindazért a jóért, amit életük fenntartására nyújt. Mert nem szabad elfelejteni, hogy ezek az emberek külső örömök híján sohasem fognak igaz belső öröme szert tehetni.¹⁵

Hogy a hivatalos Egyház mennyire következetesen ragaszkodott ahhoz a krisztusi eszményhez, amely a fent idézett levélből csendül ki, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy azoktól a hithirdetők-től, akik kegyetlenkedések és a bálványok lerombolása közepette szen-vedtek vértanúhalált, a martirológiumba való beiktatást megtagadta.¹⁶

Ogurdának meg lett volna a módja ahhoz, hogy Bizáncból kellő számú hithirdetővel térjen vissza magyar törzseihez és talán lassúbb, de bizonyára eredményesebb munkával igyekezzék megnyerni a nép lelkét Krisztus tanainak.

Az onogur-magyarság megtérésére vonatkozóan következő fontos okmányunk az a VII. századbéli püspökségi jegyzék, amelyet Moravcsik Gyula közlésétől¹⁷ eltekintve hazai szakirodalmunk nem méltatott ez-ideig figyelemre.

¹⁵ *Badae Venerabilis* Hist, ecclesiastica. I. 30. 1. (*Golther*: Handbuch der germanischen Mythologie. Leipzig, 1895. 544. I.)

¹⁶ *Georg Schreiber*: Nationale u. internationale Volkskunde. Düsseldorf, 1930, 58. 1.

¹⁷ V. ö. 10. a. id. m. 267. skk. 11. — *C. de Boor*: Nachträge zu den Notitiae Episcopatum I—III. Zeitschrift für Kirchengeschichte XII. (1890—91.)

Mielőtt magáról a jegyzékről szólnánk, előbb II. Justinianos keletrómai császárról (685—711) kell egy-két szóval megemlékeznünk. Ezt a kegyetlen és pazarló uralkodót hadvezére, Leontinos letaszította a trónról, sőt az orrát is megcsonkította s így üzte ki az országból (698), a trónt pedig maga foglalta el.

Justinianos először a kazárokhoz, majd a meótisvidéki hún-bolgárokhoz menekült és ezeknek segítségével 705-ben vissza is szerezte a bizánci trónt, de már hat év múlva újabb lázadás áldozatává lett.

Justinianos, hogy ingatag trónját védje, minden módot és eszközt megragadott céljai elérésére. Fegyveres erői, diplomáciai fondorlatai és a feketetengerparti népek közti tervszerű térítései mind ezt a célt szolgálták. Egész csomó adatunk van az ő korából a «hún» népek körében végzett térítésekre s nemcsak a bizánci hadseregben találunk kereszténnyé lett «hunokat», hanem még a császári udvarban is akadtak magas állásban lévő, keresztény «hún» férfiak.¹⁸

A bizánci birodalom és a kaukázusi szabad népek közti békés viszony Justinianos halála után is változatlanul fennállott, sőt a szomorú emlékű császár utódai a térítés munkáját is változatlanul pártfogolták. Erre vall a szóbanforgó püspökségi jegyzék is, amely *Moravcsik Gy.* és mások¹⁹ megállapítása szerint a VIII. század közepéről keletződik. Biztosra vehető, hogy a jegyzék általánosságban III. Leon császár (714—741) idejéből származik, csupán egyes részei esetleg korábbi eredetűek, de ezek is II. Justinianos kora utániak.

A püspökségi jegyzék minket érdeklő részlete *C. de Boor* szöveggözlése szerint így hangzik: *Επαρχία ΤοτΒ-ίας ἡ Ἀδρός μητρόπολις β' ὁ Χοτζήρων γ' ὁ Ἀστήλ δ' ὁ Χουάλης ε' ὁ Ὀνογούρων ζ' ὁ Τετέγ ζ' ὁ Οοωνων ἡ δ' Τυμάταρχα.*

A jegyzékből azt olvashatjuk ki,²⁰ hogy a bizánciak térítő munkája az *onogur-magyarok* között olyan eredményes volt, hogy külön missziós

* * *

A Kaukázus-vidéki onogur-magyarok közötti második térítőkísérelt *Kurt* fejedelem (619—678) nevéhez fűződik. A Gyula nemzetségben *Kurt* fejedelem túszként hosszabb ideig tartózkodott Konstanti-

303—322., 519—534. és XIV. (1893—94.) 573—599. 11. — *H. Geizer*: Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche. Zeitschrift für Wiss. Theologie XXXV. (1892) 419—436. — A jegyzék eredeti kézirata: Cod. Paris gr. 1555 A (s. XIV.) fol. 23^a skk. 11.

¹⁸ V. ö. 10. a. id. m. 267. 1. 1. j.

¹⁹ *Moravcsik Gy.*: Az onogurok történetéhez. M. Nyelv. XXVI. 4—18. és 89—108. 11. Vonatk. utalás a 15. l. — V. ö. *A. A. Vasiljev*: ГОТБИ В КрѣтѣМѣ. m. (1927., 210., skk. 11.) — *Dvornik*: Les Slaves, Byzance et Rome. Paris, 1926. 143. skk. 11. — *V. A. Mosin*: 'Επαρχία Γοοθίας въ Χαζαρίи въ VIII—мѣ вѣкѣ c. m. Belgrad, 1929. (149—156. 11.)

²⁰ V. ö. 10. a. id. m. 270. 1.

püspökséget kellett szervezni mind a *hunok*, mind az *onogurok* számára, nápolyban. Ott 619-ben a keresztény hitre tért. Herakleitos bizánci császár (610—641) személyes barátságának és jóindulatának birtokában tért vissza hazájába, *Onogoriába* (!) s ott magyar népét felszabadította a türk kagán támogatásával uralkodó Ermi-nemzetség hatalma alól. Uralmát 630—635 táján a még addig meg nem hódolt, perzsapárti törzsekre is kiterjesztette, amikor is Herakleios és Kurt szövetségüket megújították és szoros fegyverbarátságra léptek.

A Kurt nevéhez fűződő térítések kezdetét 619-re tehetjük s miként Mihály szír pátriárka krónikája elbeszéli, az onogur-magyarok hat évtizeden át, mintegy 680-ig meg is maradtak keresztény hitükben mindaddig, míg a pogány kazárok betörésével és uralomrajutásával függetlenségüket el nem veszítették.²¹

Moravcsik Gy. felhívja figyelmünket a következő hasonlóságra:²² a magyar Gyula és Bulcsú vezérek konstantinápolyi látogatását és megkeresztelkedését nyomon követi Hierotheos püspök küldetése *Τουρκία*-ba, ugyanígy Kurt fejedelem konstantinápolyi tartózkodása az onogur püspökség felállítását vonja maga után.²³

Tudunk arról is, hogy a pogány magyarság általában nagy türelmet tanúsított a kereszténységgel szemben. Igaz, hogy a kazár uralom alatt az ősi pogány hit újra feléledt, sőt megerősödött, de az is igaz, hogy a kazár birodalomban, ahova a kaukázusi magyarság is tartozott, számos keresztény, mohamedán, sőt zsidó hittérítő is működött nem kis sikerrel.

Szent Ciril, a szlávok nagy apostola, a kazár kagánhoz utaztában (860-ban) találkozott egy magyar csapattal. Előbb életére törtek, de mikor Ciril beszélni kezdett hozzájuk, figyelmesen meghallgatták, majd békésen újtára bocsátották .. . Ugyanígy járt 880-ban Szent Ciril öccse, Szent Metód is a Duna mentén kalandozó magyar vezérrel. Ez magához hívta Metódot, tisztos fogadásban részesítette, meghallgatta tanítását, végül pedig békén elbocsátván, imáiba ajánlotta magát.²⁴

A keresztény hitnek a magyarok, különösen pedig az előkelőségek közti elterjedése nem elszigetelt jelenség. A VIII. század végétől kezdve a keresztény hit rohamosan hódított teret a török népek körében.

* * *

A keresztény hit elterjedése és végleges megerősödése a jelek szerint a XI. század hajnalán lett általánossá Jeretány országában.

7 alatt idézett munkámban bizonyítottam, hogy *Gardlzl és Al Bakrl oly sokat vitatott leírása* nem az etelközi, sem a levediai, hanem (az 1. szakaszt kivéve, amelyben a baskiriai magyarság lakóhelyét

²¹ L. Magyar honf. kútfőiben Kuun G. gr. tollából.

²² V. ö. 19. a. id. m. 94. l.

²³ V. ö. Skylitzes-Kedrenos, ed. Bonn. 328.

²⁴ *Kmoskó M.*: Gardízi a törökökről. Századok, 1927. 149—171. 11.

határozza meg az utóbbi szerző) a *jeretányi*, tehát a Kumamenti, vagy más szóval a kaukázusáljai *magyarságra* vonatkozik.

Ebben a két fontos kútfőben az alábbi egymásnak megfelelő (7 alatt idézett munkámban *2b*, ill. 3-mal jelzett) szakaszokat találjuk:

Gardízi (1050 körül)

Al Bakri (1050 körül)

... Ezek a magyarok jézushitűek ... a magyarok bálványimádók,
a korhelyek közül.

Először *Gardízi* állításával foglalkozunk. *Gardízi* leírásának közkezen forgó másolatáról és fordításáról²¹ *Kmoskó M.* igen alapos és kiterjedt tanulmányokra valló dolgozatban²⁴ mutatta ki, hogy lényegében sajtó- és értelemzavaró, sőt a szöveg eredeti értelmét megváltoztató hibáktól nem ment munka. *Kmoskó* évek munkájával felkutatta a *Gardízi*-féle leírás két kéziratot példányát és ezek egybevetésével megoldotta azokat a fordítási nehézségeket, amelyekkel *Kuun G. gr.* nem tudott megbirkózni.

Kmoskó tanulmányaiból derült ki, hogy a *Gardízi*-féle leírás második szakaszának (7 a. id. m. *2b* sz.) helyes fordítása a fenti szöveg. Ebben a «*korhelyek*» szó a tréfáskedvű író szójátéka (*űrkarán*) a «*törökök egyik fajtája*» helyett. Másutt teljesen hasonlóan a bolgárokat tréfásan «*gonosztevőknek*» nevezi.

A «*jézushitű*» szó *Kmoskó*nak azt a gondolatot sugallta, hogy ebben a leírásban *Gardízi* a szentistváni magyarságról beszél. Feltevését néhány látszólagos bizonyíték támogatta, végeredményben azonban oda jutott, ahova a többi szerző: hol sok, hol meg kevés volt *Gardízi* szövege ahhoz, hogy a tetszetős elgondolást arra ráerőszakolni lehessen. Ki kell azonban emelnem: bár *Kmoskó* következtetéseiben a legtávolabb került az igazságtól, mégis, hogy ma *Gardízi* szövege tisztán áll előttünk, az igen nagy részben *Kmoskó* érdeme s munkássága nélkül a mai eredményeket nem érhattük volna el.

A *Gardízi* által említett jézushitű magyarok nem lehet Szent István népe, mert erről a magyarságról a szóbanforgó kútfő — kimutathatóan — nem emlékezik meg. De nem lehet a baskiriai magyarság sem, mert arról meg tudjuk, hogy nem volt jézushitű.²⁵ El kell fogadnunk tehát azt az egyetlen lehetőséget, hogy *Gardízi* idejében, tehát a XI. század elején a *jeretányi* magyarság zöme már keresztény volt.

Számos bizonyítékunk van arra vonatkozóan, hogy a *jeretányi* magyarság földjének legsűrűbben lakott része a *Kuma-folyó* lapály a volt.²⁶ Minthogy ezt a vidéket a hittérítők és a kereskedők (*Gardízi*

²⁵ L. *Bendefy* 2. a. id. m. és *Bendefy*: Fr. Julianus utazásának kéziratot kútfői. — Fontes authentic! itinera Fr. Juliani illustrantes. Latin-magyar teljes szöveg- és facsimile kiadás. Bpest, 1937.

²⁶ Bóv. 1. 7. a. id. m. Az erre vonatkozó okmányoszerű bizonyítékokról következő (III.) közleményünkben adunk számot.

informátorai) egyaránt könnyebben és szívesebben közelíthették meg, mint a gyéren lakott hegyi, vagy a pusztaságokkal s mocsárvidékekkel határos telepeket, magától értetődően úgy kell elképzelnünk a jeretányi magyarság kereszténységét, hogy a jézushit inkább csak a Kuma mentén, a sűrűbben lakott területen vert mélyebb gyökeret. Hittérítőik minden bizonnyal görög papok, valószínűleg részben nesztorianusok voltak.

Gardízi állításával az első pillantásra szeges ellentétben áll *Al Bakri* kijelentése: «... a magyarok bálványimádók».

Ezúttal nem jutott senkinek sem eszébe, hogy a szentistváni magyarságra vonatkoztassa ezeket a szavakat, aminthogy arra nem is vonatkozhatnak. De nem írhatta ezt *Al Bakri* a baskiriai magyarokról sem, mert *Julianus* világosan megmondja róluk: «*Pagani sunt, nullam dei habentes noticiam, sed nec ydola venerantur, sed sicut bestie vivunt...*»²⁷ Tehát *Al Bakri* kijelentésének is Jeretány magyarságára kell vonatkoznia! De hogyan magyarázhatjuk meg akkor a két állítás közti ellentétet?

Felvethetnők azt a gondolatot, hogy a két leírás közti időközben a kereszténység ismét lehanyaglott a magyarok között és azok visszatértek az ősi pogány vallásra. Ennek a feltevésnek azonban ellene mondanak a XXII. János pápa bullájában foglalt tények. Mert ha az 1300-as évek elején olyan erős volt már a kereszténység Jeretány országában, miként azt az id. helyen olvashatjuk, nem valószínű, hogy a Jeretány uralkodását közvetlenül megelőző korban a keresztény s pogány időszakok oly gyakran váltogatták volna egymást. Ma határozottan úgy látom, hogy amikor János pápa Jeretányi «Magyarország katolikus fejedelmei leszármazottjának» nevezi,²⁸ ez Jeretánnak a kaukázusi magyar hazában uralkodott őseire vonatkozik.

Gondolhatnánk azonban arra is, hogy *Al Bakri* nem a kumavidéki keresztény magyarokról, hanem a hegylakó, maradvány pogány törzsekről tesz említést. Ezt a gondolatot sem látom valószínűnek, mivel nehezen képzelhető el, hogy *Al Bakri* informátorai a kevesebb számú hegylakó törzseket és nem a sűrűbben tanyázó, síkvidéki, félig megtelepült, már földmivelő (!) törzseket keresték volna fel.²⁹

A dolgok magyarázatát másutt találjuk meg: a mozulmán ember valláserkölcsi felfogásában. *Al Bakri* informátorai ugyanis egyszerű kereskedők, hajcsárok, katonák és világcsavargók voltak. Magafajta mohamedánok. Ezek látván azt, hogy Jeretány országának keresztény magyarjai a feszületet, templomi zászlóikat, képeiket, szobraikat tisztelettel veszik körül, hogy előttük térdreborulva imádkoznak, könnyen juthattak arra a következtetésre, hogy ezek a magyarok tárgyakat, bálványokat imádattal vesznek körül. Ha őszintén akarunk

²⁷ V. ö. 19. a. id. hasonmás kiadás 24., 29., 33., 59. 11.

²⁸ L. I. a. id. m. a. vonatk. bulla teljes szövegét.

²⁹ V. ö. 7. a. id. munkában 7. szakasz magyarázatával.

beszélni, nem kell a XI. századig visszamennünk, hogy erre a feltevésre akadjunk. Néhány évtizeddel ezelőtt még keresztyén testvéreink részéről is érte ilyen vád a katolicizmust !

Al Bakrí pedig az efajta híradást annál könnyebben vehette igaznak, mert egyrészt igen messze élt a Kaukázustól s nem volt módjában, hogy utánajárjon a kapott híreknek, de valószínűleg nem is volt ilyen szándéka, másrészt a mohamedán vallás tiltja a személyek ábrázolását, mert azt bálványképnek tekinti, végül mert előtte, mint minden igazhitű mohamedán szemében is, a jézushitűek hitetlenek, istentagadók (gyaur, kafir) voltak.

* * *

Itt kell még megemlékezniem *Ibn Rusta* és *Gardízi* leírásának 18. szakaszáról.³⁰ Ez mindkét szerzőnél szószerint egyezően így hangzik: «... a magyarok tűzimádók.»

Ennek a megjegyzésnek nemcsak az az érdekessége, hogy olyan állítást tartalmaz, amely mai tudásunkkal teljesen ellentétben áll, hanem az is, hogy mindkét szerzőnél a szlávok elleni harcok leírásába idegen testként ékelődik bele.

Hogy a magyarok nem voltak tűzimádók, nem szorul bővebb bizonygatásra. Hogy a szövegnek (ill. a fordításnak) ez a szakasza ezen a helyen fölösleges és jelen formájában érthetetlen, az is bizonyos. 7. a. id. munkámban, ahol a három keleti kútfő teljes szövegének magyarzatával bőven foglalkozom, arra az eredményre jutottam, hogy vagy abban az összvegben kellett valami elírásnak lennie, ahonnan ez a három szerző merített, vagy a fordításokkal van valami baj. Ha ugyanis feltesszük, hogy a «tűz» nem lángoló tüzet, hanem a harc hevét, a harci tüzet jelenti, a szóbanforgó szakaszbeszúrás jellegét elveszti és maradék nélkül tiszta értelmet nyer ilyenformán: «... a magyarok harckedvelők» vagy «... imádják a harc hevét».

Hogy két közel egykorú kútfőre hivatkozzam, a szír Anonymust és Julianust említem. Az előbbinek krónikájában ezt olvashatjuk a magyarokról (ungur): «... barmok, halak, vadak húsából él és *fegyverből*»,³¹ azaz hadakozásból.

A Julianus első útjáról szóló Richardus-féle jegyzőkönyvben viszont a jeretányi magyarsággal testvér baskir-magyarokról ezeket a sorokat találjuk: «... et strenuissimi sunt in bellis»,³² amit magyarul leghűbben így adhatnánk vissza: «... és igen szívesen hadakoznak». Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, amikor újból is felteszem, hogy az említett (tűzimádással kapcsolatos) beszúrás elírásra, vagy téves fordításra vezethető vissza.

Benedeky László

³⁰ Böv. 1. 7. a. id. m.

³¹ Nemäti K.: Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. Bpest, 1911. 44. 1.

³² V. ö. 19. a. id. m. 24., 29., 33. 11.

A kiadásért a szerző, a nyomásért ifj. Kohl Ferenc felel. — Stephaneum nyomda, Budapest,

III.¹

A kaukázusvidéki magyarság között (Jeretány országában) a XIII. század elejéig csak görög és nesztóriánus hittérítők fordultak meg. Erről az időszakról (530—1230) csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk. Többet tudunk mondani és összefüggőbb képet rajzolhatunk a XIII—XIV. századi katolikus hittérítők munkásságáról.

Az erre vonatkozó adatok napjainkig különféle gyűjteményekben lappantak s most azzal a céllal gyűjtögetem azokat össze, hogy ezeken keresztül sikerüljön némi fényt vetni arra a kaukázusi magyar hazára, amelyről az első biztos útmutatást XXII. János pápa nagyfontosságú bullája² adta meg nekünk.

Első közleményemben utaltam arra, hogy az említett pápai bulla csakis úgy értelmezhető, ha feltesszük, hogy Jeretány fejedelem országa az alánok és a malkaiták szomszédságában, tehát valahol a Kaukázus északkeleti lejtőin, a Kaspi-tó közelében terült el. Későbbi közleményeimben ismertettem időközbeni egyéb vonatkozású (földrajzi, történeti, nyelvészeti) kutatásaim eredményeit, amelyek megengedték, hogy közelebbről is körülhatároljuk Jeretány magyar országát.³⁻⁴

Az eddigi eredmények arra ösztönöztek, hogy vizsgálat tárgyává tegyem mindazokat az írásos emlékeket, amelyek a kaukázusvidéki független országokban és szabad népek közötti, XIII—XIV. századbeli katolikus hittérítők működésére vonatkoznak, mert ezek között — ha volt egyáltalán ott független magyar nép, miként *kellett lennie* — meg kell találnunk Jeretány magyarjainak nyomát a szóbanforgó kútfőkben is.

A kérdés nemcsak egyháztörténeti, hanem nemzeti történetünk szempontjából is sokkal fontosabb, semhogy elintézhetőnek azt egy szakdolgozat keretében. Legyen szabad ezért ezt a tanulmányt előzetes

¹ A hasonló c. előző közi. I. «Theologia» 1936. évf. 4. füz. és u. o. 1938. évf. 3. füz.

² L. I. a. id. mm.

³ Bendefy: Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237—42. évi hadjáratáról. Történetírás, 1937. évf. 5—6. füz.

⁴ Bendefy: Itil és Duba. Új szempontok őstörténetünk keleti kútfőinek magyarázatához. (U. o. 1938. évf. 1. sz.)

közleménynek tekintenem, ahol is azokat a tudományos kérdéseket, amelyek természetüknél fogva nem illenek az egyháztörténet keretébe, jelenleg mellőzöm.⁵

A keleti hittérítés kezdete.

«Postquam verò Tartari diversa regna Armeniorum, Turchomanorum, Yndorum, Turchorum, Saracenorum, Persarum et aliarum nationum subiugaverunt sibi, quadam naturai mansuetudine et benignitate commutati, a sua feritate et servitia, Deo providente, cessaverunt. Et libère concesserunt nationibus et populis leges suas servare et precipue Christianis. Et propterea fratres Minores ordinis s. Francisci, inter Tartaros conversantes et predicantes ... X lóca in illa Tartaria construxerunt, V stabilia munita in civitatibus Tartarorum, et V mobilia in papilionibus sive tendis infra multitudines Tartarorum qui in pascuis latissimis greges quasi innumerabiles pascent et nutriunt...»

Így ír *Fr. Joannis Elemosina* (1335) «Liber Historiarum»-ában a ferences hittérítők munkásságának kezdetéről.⁶ Ennek a hősi és apostoli munkának egyik részletével kívánunk foglalkozni a következőkben.

A keleti ferences hittérítői munka nagy szorgalmazója és megszervezője *fr. Helias di Assisi* (vagy *da Cortona*), a rend első szentföldi és keleti Minister provinciálisa (1217—20).

1217. AS. Maria della Porziunculában tartotta szent Ferenc rendje az első ünnepélyes Capitulum generale-t 1217 május 14-én. Ez alkalommal jelölték ki az egyes tériói provinciák határát és azok Ministereit. A keleti tériítés központja Szíria, ennek első Minister provinciálisa *Fr. Helias* lett.

«Fr. autem Helias Minister provinciális est institutus ultra mare a B. Francisco ... Fr. Helias .. . Minister Syriae... cum sociis suis ultra mare missi fuerunt», olvassuk *Fr. Jordanus da Giano Chronicájában*.⁷

Golubovich szerint *Fr. Helias* három évet (1217—20) töltött keleten néhány társa kíséretében, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzen, majd hazatérvén, teljes erővel látott hozzá a keleti hithirdetés megszervezéséhez,⁸

1233. Buzgólkodása következtében 1227 táján *Niceában* két ferences és két dominikánus hittérítő,⁹ majd 1233-ban *Georgiában* fr.

⁵ Minden vonatk. részletkérdéssel bőven foglalkozik a szerző «Jeretány országa» c. készülő munkájában.

⁶ Ex Cod. membr. s. XIV. n. 341 Bibi. conv. S. Franc. Assisi: Fr. Joan Elemosina (?): Liber Historiarum S. Romane Ecclesie. — fol. 121 r.: Ystoria quod fratres Minores ecclesias plantaverunt inter Tartaros. Vide: Golubovich, Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano. Quaracchi presso Firenze, t. II. p. 107. (Később *Gol.* alakban idézve.)

⁷ *Jordanus da Giano O. F. M.*: Chronica, in Anal, franc. t. I. p. 3—5. nn. 7, 9, 14.

⁸ *Gol.* I. 108, 109.

⁹ *Gol.* I. 113. — Wadding, Annales an. 1232—33.

Giacomo da Russano és társai, a *damaszkuszi* szultánságban, a *bagdadi* kalifátusban és a *marokkói* szultánság területén pedig egy-egy hittérítő ferences-csoport települt le.¹⁰

A hittérítők időközönként beszámolnak munkásságukról a missziók Minister provinciálisának, a generálisnak, püspökeiknek s nem egyszer Rómának is. A küldött jelentésekből, a kibocsájtott rendelkezésekből és alkalmi okmányokból nyerhetünk betekintést a középkori keleti hittérítés történetébe. A vonatkozó kútfők között első helyen a hittérítőkhöz, vagy azok előjáróihoz, a főpapokhoz intézett pápai bullákat kell említenünk.

IX. Gergely pápának 1233 május 17-én kelt *Pro zelo fidei* kezdetű, híres bullája még csak általánosságban a szaracénok és a pogányok közt működő ferencesekről szól: «*Fratribus Ord. Minorum in terras Sarracenorum et Paganorum proficiscentibus ..*»¹¹

1239. Ugyancsak IX. Gergelynek 1239 június 11-én kelt *Cum hora undecima* kezdetű bullájából láthatjuk, hogy a közbeeső hat év alatt a hittérítés keleten óriási utat tett meg. Ebben a bullában a pápa különféle előjogokat és kedvezményeket biztosít «*in terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, aliarumque infidelium*» működő ferencesek számára.¹²

Mindkét bullában a *Sarraceni* szó a mohamedán hitű népeket, a *Pagani* főleg a kaukázusi pogány törzseket, a *Graeci* a szakadár bizánciakat, a *Bulgari* a dunamenti bolgárságot, a *Cumani* pedig a Szeret—Don közötti kún és besenyő törzseket jelenti.

1245. Igen nevezetes esztendővé avatta 1245-öt *Piano da Carpino* utazása.¹³ Az élesszemű ferences utazó hatalmas területeket vont elsősorban Róma és a hittérítések körébe. Részletes tájékozást adott Oroszországról, a Káspi-tó mentén fekvő földekről, a Kaukázus népeiről és a tatár birodalom viszonyairól. Utazásának hatását már az azt követő években kiadott bullákból láthatjuk.

Kétségtelen, hogy még P. da Carpino útja előtt is több, újabb nép földjére eljutottak a ferences hittérítők. Erről tanúskodik IV. Incének 1245 március 21 (vagy 22-én) kelt *Cum hora undecima* kezdetű bullája, amelyet egyenesen azokhoz a ferencesekhez intéz, akik «*in terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Aethyopum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zicorum, Ruthe-*

¹⁰ Gol. I. 113. — Wadd. ibid. 1233. — V. ö. Sbaralea, Bullarium t. I. an. 1233.

¹¹ Eubel, Epitome Bull. Fr. an. cit. — Auvray, Reg. Greg. IX. t. II. col. 1054. η. 4400. — Gol. II. 301, 305.

¹² L. id. Bullar. an. 1239. — Gol. II. 305.

¹³ Sinica Franciscana, Vol. I. Itinera et relat. Fr. Min. saec. XIII. et XIV. Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze) 1929. — V. ö. Bendefy, Az ismeretlen Julianusz, Bp., 1936. VI. fej. — Gol. II. 316.

riorum, Jacobinorum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mesolitorum (alias *Moselitorum*) *aliarumque infidelium nationum Orientis seu quarumcumque aliarum partium proficiscentibus ...»* (utaznak).¹⁴

Egy négy nappal később, 1245 március 25-én kelt levelében még további népek (oláhok, szlávok, szerbek) felsorolását találjuk.¹⁵

Ebben a két utóbbi felsorolásban az *Aethyopi* és *Nubiani* a Perzsa-öböl mentén élő, valamint Etiópia Indiana-nak gangeszvidéki népeit, *Syri* Szíria lakóit, *Ibéri* és *Georgiani* a kaukázusi (Iberia-) georgiabelieket, *Alani* a terekvidéki alánokat, *Gazari* a kazárokat, *Gothi* a krimi gótokat, *Zici* a cserkeszeket, *Rutheni* a déloroszországi ruténeket, *Armeni* az örményeket, *Indi* India-, *Moseliti* pedig Mossul lakosait jelenti. A *Blaci* (*Vlachi*) névben a havasalföldi oláhokra, *Sclavi-ban* a horvát és dalmát eretnekekre, *Servi-ben* pedig a szerbekre ismerünk.

Szeretnék itt röviden utalni arra, hogy a katolikus hittérítések történetének ez a fejezete nemcsak egyháztörténeti szempontból nagyfontosságú, hanem általános művelődéstörténeti szempontból is felbecsülhetetlen értékű, mert a hittérítők jelentéseiből és leveleiből olyan bőséges ismerethalmaz bontakozik ki, amennyit az ezzel a kérdéssel behatóan nem foglalkozók nem is sejtjenek. Nagy kár, hogy ennek a drága áron szerzett, annyi vértanú vérével megfizetett ismeretkörnek javarésze évszázadokon át levéltárak és könyvtárak föliánsai között rejtőzködött s így nem válhatott közkinccsé már abban az időben. Tekintélyes része az idők viharaiiban elpusztult és még mindig vannak okmányok, amelyekre hol itt, hol ott, esetenként bukkannak csak a kutatók, céltudatos felkutatásuk pedig igen nagy nehézségekbe ütközik.

1247. Miután a ferencesek Georgiában (1233 óta) erősen megvetették lábukat, lassan terjeszkedni kezdtek Armenia felé is, ahol ugyancsak szíves fogadtatásra találtak. 1247-ben nagyobb számú rendtestvére kíséretében *Fr. Andreas* (da Perugia?) Armeniába utazik és a legnagyobb erővel küzd Krisztus tanainak elterjedéséért. Működésüknek hatása meglepően rövid idő alatt mutatkozik, amit Róma méltóképen el is ismer és *Fr. Andreast* a jakobiták és nesztóriánusok püspökévé nevezi ki.¹⁶

A georgiai és arméniai hittérítés azért játszik különös fontosságú szerepet esetünkben, mert innét indultak északnak azok a hittérítő rajok, amelyek a későbbiekben — átkelve a Kaukázus gerincein — eljutottak az alánok, malkaiták, kumükök földjére és a velük szomszédos Jeretány országába.

1252. Szent Domonkos rendjének megalakulása után a domini

¹⁴ Berger, Reg. Inn. IV. t. I. p. 208. — Sbaralea, Bull. an. cit. — *Diarium Terrae Sanctae*, an. I. pp. 64—67. — Gol. II. 316.

¹⁵ Gol. II. 316.

¹⁶ Gol. I. 216.

kánusok is részt kértek a keleti hittérítés munkájából. Ott találjuk őket úgyszólván mindenütt, ahol a ferencesekkel is találkozunk. Testvéri egyetértésben folyik a munka s napról-napra több az eredmény. Felismerik azonban azt is, hogy a testvéreknek a konventekhez való kötöttségéből térítői munkásságukra bizonyos hátrány származik. Hogy ezen a bajon segítsenek, 1252-ben megvetik a «*Congregatio Fratrum Peregrinantium propter Jesum Christum in omnibus terris*» társaság alapját a ferencesek vezetése mellett.¹⁷ Ennek a szervezetnek a maga idejében a püspököktől és érsekektől is független, önálló hatáskört biztosítottak. A hittérítők száma nem volt kötött és működésük tere nemcsak Európát, hanem Északafrikát és az ázsiai Távolkeletet is felölelte.

A *Fratres Peregrinantes* nem a zárdák körül hirdették az Evangéliumot, hanem a pogányok és az eretnekek kisebb csoportjait keresték fel. Együtt vándoroltak a legeltető pásztorokkal és a portyázó tatár seregekkel egyaránt. Csakúgy megjelentek a folyókmenti halásztörzsek szállásain, mint a havasok prémvadászai között. Kettesével-hármasával vándoroltak egyik helyről a másikra, pénz nélkül, szegényen, az uralkodók és a nép szeretetébe ajánlva, az isteni Gondviselésben bízva. Ami kis ruhájuk volt, a hátukon vitték és még útközben is szigorúan betartották az előírt szent hallgatást, a közös zsolozsmákat és a szigorú böjtöt.¹⁸

Hittérítők Jeretány országában.

1253. Nem lehet kétséges, hogy a kaukázusi magyarok országában a katolikus hittérítők közül elsőnek a *zarándok testvérek* (*Fratres Peregrinantes*) jelentek meg. Még nem volt kolostoruk, nem volt állandó otthonuk, de ott élt a jeretányi magyar nép szívében a készség és a jóra való hajlandóság, amellyel a vándor latin hittérítőket fogadta. És azok szívesen mentek közéjük, mert türelmes, jó nép volt a kaukázusi magyar.

A *ferences vértanúk jegyzékében* számos szerzetes nevét találjuk, olyanokét, akik a jeretányi magyarsággal szomszédos népek, mint az alánok, a georgiabeliek, az örmények, bolgárok, cserkeszek stb. között áldozták életüket hitükért, de *egyetlen vértanú sem akad közöttük, akinek vérét jeretányi magyar ontotta volna*. Ha nem is következik ebből az, hogy valóban nem halt vértanúhalált Jeretány magyarjai között egyetlen hittérítő sem, annyit mindenképen elfogadhatunk, hogy ez az eset nagyon-nagyon elvétve fordulhatott csak elő. Elég itt hivatkoznunk arra, milyen gondos körülányességgel nyomozták ki az előljáró hatóságok (püspökségek, provinciálisok, generálisok) minden egyes vértanú

¹⁷ V. ö. P. *Civezza* Marcellino O. F. M.: *Storia universale delle Missioni francescane*, t. I. c. XIV. p. 468. — P. *Panfilo* da Magliano O. F. M.: *Storia comp. di S. Fr. ecc. t. II. c. 17. p. 487 ss.*

¹⁸ P. *Badalik* Bertalan O. P.: *A Domonkosrend és a missziók. (A sz. Domonkosrend múltjából és jelenéből c. m.-ban)*. Bp., 1916. 326. l.

halálának körülményeit s erről milyen terjedelmes levelekben számoltak be. Ha a kaukázusi magyarok között egyes hittérítők vértanukká lettek volna, ennek valamiféle nyomát feltétlenül kellene találnunk!

Mindezt csak azért említem, hogy kézenfekvővé tegyem azt (az itt előlegezett) következtetést, hogy a latin hittérítők szívesen keresték fel Jeretány országát.

A *Fratres Peregrinantes* előőrsei az 1250-es években jelenhettek meg elsősorban a kaukázusi magyarok között, mert míg *IV. Ince* pápa fentebb id. 1245. évi bullája még nem említi őket, ugyanezen pápának 1253. augusztus 10-én kelt *Cum hora undecima* kezdetű bullájában már találkozunk «(terra) ... *Ungarorum maioris Ungariae*» említésével.¹⁹

1258. A következő ismeretes pápai bullát, amely *maior Hungaria-t* említi, *IV. Sándor* pápa bocsátotta ki 1258. április 19-én. Minket érdeklő és szakirodalmunkban ezideig teljesen ismeretlen részlete az alábbi:

«*Dilectis filiis fratribus de ordine fratrum Minorum is terras Sarcenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Aethiopum, Syrorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zichorum, Ruthenorum, Jacobitarum, Nubianorum, Nestorianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Moscelinorum (alias: Mosilitorum), Tartarorum, Hungarorum maioris Hungariae (trans Danubium), Christianorum captivorum apud Turcas, aliarumque partium proficiscentibus salutem et apostolicam benedictionem. Cum hora jam undecima ... etc.*»²⁰

1288. *IV. Sándor* id. bulláját követően harminc esztendő kell átlépnünk, hogy ismét olyan pápai bullára akadjunk, amely említi *major Ungaria-t*. Ez idő alatt (1261—1287) hét pápa uralkodott. Szinte lehetetlen tehát, hogy egyikük sem adott volna ki olyan bullát, amely felsorolja a hittérítők által látogatott területeket, hanem ezek a bullák valószínűleg egyelőre ismeretlenek előttünk.

Nem lehetetlen azonban az sem, hogy éppen ebben az időszakban bekövetkezett zavaros és változatos európai politikai események annyira lefoglalták az uralkodó pápákat, hogy valóban nem foglalkozhattak olyan behatóan a keleti hittérítés ügyével, mint elődeik.

Lényegileg nem érezzük hiányukat, mert *IV. Miklós* pápának 1288-ban kelt bullája szerencsésen folytatja a sort. Erről *Raynaldus* emlékezik meg.²¹

1291. *IV. Miklós* pápa idejéből további értékes adatokat sikerült

¹⁹ *Theiner*, Monum. Vatic. I. 223, *Wenzel* II. 238, *Sigism. Ferrarius*, De rebus Hungariae provinciæ ordinis Praedicatorum commentarii. Viennae, 1637. — V. ö. *Gombocz Z.*: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány, II. közi. Nyelvtud. Közl. XLVI. kt. 1. füz. p. 23. — Bp., 1923.

²⁰ *Sbaralea*, Bullarium an. 1258, Eubel, Epitome, num. 995. Col. II. 392.

²¹ *Annales accl. ab anno quo definit Caes. Card. Baronius usque ad an. 1534 continuati ad Odorico Raynaldo Tarvisino. Coloniae Agrippinae. Ad a. 1288, n. 32. — Gombocz id. m. 23. I.*

lennem, így az 1291 augusztus 13-án kelt, *Cum hora undecima* kezdetű bulláját, amely szintén említi *Ungarorum maior is Ungariae* nevét.²²

Teljesen hasonlóan említik maior Ungaria-t IV. Miklós pápa alábbi bullái is: a 1291 augusztus 21-én kelt *Cum ad vos* kezdetű, amely további kedvezményeket és könnyítéseket tartalmaz,²³ az 1291 augusztus 13-án kelt *Cum vos* kezdetű, amely engedélyezi «accipiendi novos socios cuiuscumque conditionis sint, eosque ad professionem sui Ordinis admittendi (in Orientem), absolvendi ab excommunicationibus et dispensandi super irregularitatibus»,²⁴ továbbá az ugyancsak 1291 aug. 13-án kelt s szintén *Cum vos* kezdetű, amely «assumendi socios ex ipsorum Ordine» szó),²⁵

* * *

Mielőtt tovább haladnánk, vizsgáljuk meg röviden a felsorolt (1253—1291 között kelt) bullákat. Három fontos körülmény öltik szemünkbe, és pedig:

1. Mindegyik bulla a magyarok hazáját *maior Ungaria-ként* említi, ahol a *maior* szó nem «nagyobb», hanem «ősibb, eredetibb» jelentésben értelmezendő.²⁶

Figyelemreméltó IV. Sándor pápa bullájának zárjeles magyarázata (*trans Danubium*), amely arra utal, hogy ez a bizonyos *maior Ungaria* nem a dunamenti Magyarország, hanem / ú l van a Dunán, de mivel Itáliában keleződött a bulla, nyilván nem nyugatra, hanem a Duna torkolatától keletre fekszik.

2. Maior Ungaria említése minden alkalommal a következő népekkel kapcsolatban történik: ibérek = georgiabeliek, örmények, moszuliak, alánok, kazárok, cserkeszek, kunok, (krimi) gótok, (dél-oroszországi) rutének. Mivel Georgia és Abkázia egy téritői provincia volt, az abkázok a georgiabeliek nevében bennfoglaltatnak.

Tehát nagyjából együtt látjuk a kaukázusi népek teljes csoportját, amelyből a dolgok természetes folyamata szerint nem hiányozhattak a kaukázusi magyarok sem.

3. Nem vonatkozhatik a megjelölés *Fr. Julianus* Magna Hungáriájára, azaz Baskiriára (Bascardia, Bascard, Bosartos, Pascatir etc),²⁷ mert XXII. János pápának később bővebben említendő Jeretány-féle bullájából, valamint 1, 3, 4 a. id. munkáimban közöltekből kétségtelenül

²² *Langlois Ernest*: Les Registres de Nicolas IV. Paris, 1905. t. I—II. n. 6735. Gol. II. 476 n. 1.

²³ U. ott, n. 6723.

²⁴ U. ott, n. 6806.

²⁵ U. ott, n. 6808.

²⁶ V. ö. *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. p. 307.

²⁷ L. bőv. *Bendefy*: Az ism. Juliánusz c. m. és *Bendejy*: Fr. Julianus utazásának kéziratos kútffői. Fontes authentici itinera Fr. Juliani illustrantes. Teljes szöveg- és hasonmáskiadás (latin-magyar nyelven). Bp., 1937.

kitűnik, hogy ennek a magyarságnak itt, a Kaukázus lábánál kellett élnie, de nem vonatkoznak Baskiriára azért sem, mert (legalább mai ismereteink szerint) Baskiriáig a XIII. században a tervszerűen előrehaladó és az illetékes Vicaria-val, a Generálissal, ill. Rómával állandó összeköttetésben álló hittérítőcsoportok még el sem jutottak.²⁸

Emellett ne hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy Johanca szerzetes levele (1. alább) egyáltalán nem említi, hogy a baskírok ebben az időben magyaroknak *nevezték* volna magukat!

Mielőtt tovább mennénk az adatok felsorolásában és értékelésében, azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, mennyiben fogadható el hitelesnek a hittérítő szerzeteseknek az az értesítése, hogy ők *magyarok* közé jutottak. Hogy a bullákban ismételten említett «*Ungari majoris Ungarie*» csakugyan *tösgyökerez magyarok* voltak, annak elbírálására szinte kizárólagosan csak *magyar* ember lehetett illetékes.

Kérdés, működtek-e a kaukázusi népek között magyar szerzetesek is. Határozott igennel felelhetünk. Ezideig csak a ferences vértanuk névjegyzékét volt alkalmam áttanulmányozni és abban a következő magyar hittérítőmártírokra akadtam:

Fr. Petrus de Ungaria 1269-ben a dunai bolgárok földjén mártírhalált szenvedett.²⁹

Fr. Stephanus Ungarns 1288-ban az *alánok* között nyerte el a vértanúság pálmáját.³⁰

Fr. Stephanus de Hungaria. Nem azonos az előbbivel. Ezt a Magyar István testvért 1334-ben Szerájban végezték ki igen szomorú körülmények között.³¹

Fr. Dominicus de Ungaria «*In terris infidelium*», a jelek szerint *Kipcsak-ban* szenvedett vértanúhalált 1334-ben. Ezidőben — amint azt Golubovich erősen kihangsúlyozza — *keleten igen sok magyar hittérítő szerzetes buzgólkodott*.³²

²⁸ A baskiriai hittérítésre vonatkozó újabb adatokat folytatólagos, külön közleményben ismertetem.

²⁹ Catalogue Sanctorum Fratrum Martyrum. (In cod. lat. 3702 Bibi. Monacensis. — Gol. II. 61. — Speculum vitae B. Francisci et sociorum. Ed. 1504. fol. 206 v.

³⁰ Passió .. . ecc. Anal. Franc. t. III. p. 417—18. — Waddingus, an. 1284. η. 2. t. V. p. 128. — Firmamentum trium Ordinum. Parte I. Ed. Parigi 1512. fol. 30 v. — Gol. I. 324—25 es II. 272. — A várost Urmiával azonosítani helytelen, mert ha István testvér az alánok földjén halt meg, akkor nem kereshetjük halála helyét Perzsiában. A város azonosításának kérdése még tanulmányozásra vár.

³¹ Fr. Paolino de Venetiis Provinciale Ord. Min. in Cod. Vatic. 1960 et Bambergensis E. III. 11. — Anal. Franc. III. p. 515 et IV. p. 332. — Gol. II. 102 et III. 181.

³² Gol. III. 424, 181 et II. 136—137. — Joh. Elemosina (?) Chronicon, In cod. Bibl. Nation. Parisien, membr. s. XIV. lat. η. 5006. fol. 185 v. — V. ö. Waddingus ad an. 1334 η. 19.

Dom. Miles Thomas Hungarus 1358 április 4-én adta életét három társával együtt hitéért Cairóban.³³

Ismerjük emellett néhány olyan keleten működő magyar hittérítő szerzetesnek nevét is, akiknek nem jutott a vértanúság osztályrészü. Így:

Fr. Stephanus Ungar us tagja annak a követségnek, amelyet Piano da Carpino 1245-ben vezetett Kujuk kán karakorumi udvarába.³⁴

Fr. Johanca Hungarus két magyar és Vilmos nevű angol rendtársával (O. F. M.) együtt nagy sikerrel térítgetett esztendőkön keresztül Kipcsakban (Tartaria). Caffa vidékéről Baskiriáig hatoltak, ahol hat esztendőt töltöttek. Működésükről fr. Johanca részletes levélben számolt be.³⁵ Hangsúlyozza, hogy *magyar*, német és angol testvéreket küldjenek, mert ezek tanulják meg leghamarabb a nyelvet.

Magyar Illés testvér nagyarányú munkásságáról és Üzbég fiának, Tini (Cini) bégnek udvarában folytatott sikeres missziópolitikai működéséről sem szabad megfeledkezünk. 1338-ban XII. Benedek pápa *Magyarországi Gergelyt* és néhány szerzetestársát küldi követül a tatár fejedelmekhez s ez alkalommal külön levelet küld Illés testvérnek is.³⁶

Emellett felsorolhatnánk még néhány olyan magyar szerzetesnevét, akik ugyanezen időtájt a Szentföldön utazgattak, vagy tartózkodtak.³⁷⁻⁴⁰

A felsorolt adatok, amelyeket még lehetne szaporítanunk, elég bizonyosságot szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy a keleti hittérítésben igen jelentős részük volt a magyar ferenceseknek és dominikánusoknak. Mivel «... per Dei gratiam ... linguam *Cumanicam* et litteram *Vinguricam*, qua quidem lingua et littera utuntur communiter per omnia ista regna seu imperia Tartarorum, Persarum, Chaldaeorum, Medorum et Cathay»,⁴¹ és mivel a magyar szerzeteseknek egyrészt anyanyelvüknek a kun nyelvvel való rokonsága, másrészt a kunok közötti állandó hittérítői munka lehetővé tették a kun nyelv tökéletes elsajátítását, mondhatjuk, a tatárországi hittérítői munkára a magyar szerzeteseknél senki sem volt hivatottabb.

³³ Böv. I. Gol. V. 73—75.

³⁴ V. ö. ¹³ a. id. m. és P. Takács Ince O. F. M.: Szent Ferenc Rendje. Bp., 1937. 167. 1.

³⁵ L. ²⁷ a. id. munkákban.

³⁶ V. ö. *Balanyi Gy.*: Adatok a ferencrendiek tatárországi történetéhez. Kat. Szemle 39. kt. 2. füz. Bp., 1925. 84. 1.

³⁷ *Magyar Miklósr*a vonatk. v. ö. Gol. II. 194. U. ott bővebb irod.

³⁸ *Récsi János* testvére vonatk. lásd Eubel, Bullar. t. VI. n. 634.—Gol. V. 60.

³⁹ A Szentföldön járt magyarokra vonatk. lásd Revue de l'Or. Lat. t. III. pp. 566—669. — V. ö. Gol. V. 305.

⁴⁰ *Pécsváradi Magyar Gábr*ielre vonatk. I. Gol. IV. 143. — U. ott további utalások.

⁴¹ Vide «Cod. Cumanicus» ad a. 1338, Wadding ad a. 1338, Gol. III 18. n. 5. Fr. Pasquale da Vittoria levele a katháji misszióból 1338. — V. ö. Gol. IV. 245—246. 11.

De nem is tagadható, hogy sok magyar hittérítő szerzetes működött keleten, így a kaukázusi népek között is. Ezek bizonyára kétséget kizáróan meg tudták állapítani a jeretányi magyarság valóban magyar mivoltát.

Az 1320. Míg a pápai bullákban 1253 óta tűnik fel *major Ungaria* magyarjainak neve, az 1320-as évek tájáról már közelebbi és igen fontos hírünk is van Jeretány keresztény magyarjairól.

A kútfő: *Anonymi Minoritáé, Relationes de Martyribus et de Conventibus fratrum Minorum in Oriente* etc. c. munkája (In cod. Nero A. IX. Musaei Britannici). A leírás kb. az 1314—1329 közti időszakból származik.⁴² Fol. 100v olvashatjuk a konventekről szóló tudósítást, amely kb. az 1320—1330-as állapotoknak felel meg.⁴³

«*De locis Fratrum Minorum et Predicatorum in Tartana. In Tartaria Aquilonari fratres Minores habent monasteria immobilia i8, in civitatibus et villis infra scriptis, videlicet: in vicina iuxta danubin. In Mauro castro. In Cersona, ubi beatus Clemens fuit exulatus, et ibi fundavit ixx ecclesias. Et prope est ille fons de sub cuius pede etc. In Cimbalo, In Barason. In Soldaia. In Capha duo loca. In Thana. In Cumma-ger i a duo loca. In Saray. In Sancto Johanne, ubi est sepulcrum, Coktogani⁴⁴ filii Imperatoris. In Ugek. In Delena (v. Selena?). In Yveria duo loca, ubi rex illius gentis, et multi de populo istis annis sunt conversi, et fideliter migravit a seculo ...» etc., etc.*

1329. A következő, nem kevésbé fontos okmányunk XXII. János pápának 1329 okt. 3-án kelt bullája* amelyben örömmel küldi *Jeretány* (Jeretanny) fejedelemnek, «de stirpe catholicorum principum (et non: regum !!) Ungariae» leszármazottjának követét, Mancasole Tamás semiscanti (szamarkandi) püspököt⁴⁵ katolikus előljáróul.

Jeretány fejedelem, miként azt a bullából⁴⁶ kiolvashatjuk, hosszabb időn, éveken át ostromolta a pápát, hogy küldjön országába katolikus püspököt is, aki személyesen irányíthatja majd a két konventben tömörült hittérítők munkáját.

XXII. János pápa intézkedése egyelőre ideiglenesen rendezi csak a kérdést, amennyiben *Mancasole Tamás* domonkosrendi szerze-

⁴² V. ö. Gol. II. 63. 1.

⁴³ U. ott 64. 1.

⁴⁴ A történetírók és a források igen különféle neveken említik: Cotay, Toktáj, vagy Toktagu kán 1313-ig uralkodott, mikor is fia, Üzbég kán követte a trónon (1313—1342). Újabb adatok merültek fel arra nézve, hogy már Toktagu kán is keresztényé lett. V. ö. Gol. II. 73. n. 1. — továbbá Balanyi⁴⁵ a. id. m. 83 l.

⁴⁶ Böv. I. ¹ a. id. munkában.

⁴⁷ L. Gombocz ¹⁹ a. id. m. — Gol. III. 354. és 357. 11. — Raynaldus

²¹ a. id. m. ad an. 1329, η. 96. — Eubel Hier. I. p. 442. — Arch. Or. Lat. t. I. p. 278 n. 100.

test szamarkandi püspökké nevezi ki, de ugyanakkor megbízza, hogy keresse fel odautaztában Jeretányt, az ázsiai magyarok fejedelmét az alánok és a malkaiták szomszédságában,⁴⁷ bizonyára azzal a céllal, hogy Tamás püspök beszélje meg Jeretánnyal a részleteket.

Ügylátszik a továbbiakból, hogy Tamás püspök meggyőződött az ázsiai magyar püspökség felállításának szükségességéről, mert a későbbiekben már okmányaink vannak erre vonatkozóan. (Erre a kérdésre később visszatérünk.)

1334, További gondolatmenetünk zavartalan kifejtetése érdekében még néhány konvent jegyzékkel ismerkedjünk meg.

Eubel <fx *Vetusto Provinciale Ord. Min. Fr. Paulini*> c. a. ismereti⁴⁸ a legrégebb ferences zárda jegyzéket. Ebben a következőket olvashatjuk:⁴⁹

«*Vicariatus Tartanée Aquilonaris habet lóca XVII: Cafa, ubi sunt duo lóca, M ai er i a m ubi alia duo, Sodaya, Sulcata, Barasson, Maurum Castrum, Vicena, Cimbulum, Tana, Saray, U ge k, Veler, S. Johannes. Item in regno Vierte (= Iberiae) duo loca.*»

1390. Az említettekre tekintettel, mellőzve a közbeeső közel 60 esztendőből származó okmányokat, fr. *Bartholomaeus de Pisis* feljegyzéseit ismertetjük.⁵⁰

Vicaria Aquilonaris — 1390.

1^a Custodia Gazariae habet:

1. locum S. Francisci de Cafa,
2. locum S. Mariae de Cafa,
3. locum de Soldaia,
4. locum de Cimbalo,
5. locum de Ylice,
6. locum de Solcath,
7. locum de Carassu.
15. locum de *Ugueth* (v. *Uguceh*),
16. locum de Acsaray,
17. locum de Organe.

2^a Custodia Sarayae habet:

8. locum de Thana,
9. locum Agitarcan,
10. locum de Saray,
11. locum de Comuch,
12. locum de Tarchis,
13. locum Mamucci,
14. locum de *Mager*,

Fr. Bartholomaeus de Pisis-nek fentebb közölt kimutatása a leg-részletesebb felsorolás, amely csak reánk maradt a középkori, keleti

⁴⁷ V. ö. Gol. III. 350, 354—357. és 206. 11.

⁴⁸ *Eubel: Provinciale Ord. Fr. Min. vetustissimum secundum Codicem Vaticanum* nr. 1960. Quaracchi-Firenze, 1892. pp. 70—75.

⁴⁹ V. ö. Gol. II. 268. 1.

⁵⁰ Barth, de Pisis, De conformitate ... etc. Vide Anal. Franc. t. IV—V. — V. ö. Gol. II. 272. 1.

ferences zárdákról.⁵¹ Ezenkívül a «Liber Conformitat.» egy másik helyén is találkozunk a tatárországi zárdák jegyzékével a következők szerint:⁵²

«*In partibus enim Tartariae fratres fecerunt et faciebant fructum magnum, sed quia modo (seil. c. 1390), propter itinera prae solito periculosa, illuc nequeunt accedere, Tartari per saracenos ad legem deducuntur Maumeth. Multa enim loca erant in dictis partibus tam immobilia quam mobilia. In regno enim Iveriae erant duo loca fratrum immobilia, et quinque mobilia. In Thaurizio erant duo loca fratrum. In Materia erant alia duo loca. Et plura alia loca in Vicariis praefatis tam Orientis quam Aquilonis non habitantur hodie per fratres.*»

A következőkben a *Cummageria*, *Materia* és *Mager* helyhatározók szigorú földrajzi térbehelyezésével foglalkozunk.

Abu-l'-fidà, a híres arab geográfus és történetíró a Kuma melletti Madzar várost 1321-ben كوماجر *Kum-mads.* r, azaz «Kuma melletti *Madz an* néven említi.⁵³

Ibn Batuta, egyik legnagyobb arab utazó, aki 1325—1349 között bejárta Egyiptomot, Szíriát, Perzsiát, Krimiát, Déloroszsországot, a Kaukázust stb., ugyanazt a várost الماجر *el-madz. r* néven említi.⁵⁴

Különösen *Abu-l'-fida* híradása nagyon fontos esetünkben, mert időszerint és betűszerint is a legteljesebben egybevág 1320-ból származó, fentebb idézett zárdajegyzékünk vonatkozó adatával.

Figyelembe véve kitűnő nyelvészeinknek azt a megállapítását, hogy a *magyar* név legrégebb alakja *mogyeri-nak* hangzott és ez «a régi *mogyeri* alak *magyeri*, *magyer* alakokon át *magyar-rá* fejlődött»,⁵⁵ az Anonymus Minorita által feljegyzett *Cum-mageria* alakot a latin *ia* végzet elhagyásával *Kum-magy er*-nek olvassuk.

Ez annyira világos és félreérthetetlen feljegyzés, hogy határozotlan úgy látjuk, ezúttal *az ősi magyar alakkal van dolgunk.*⁵⁶

Mivel pedig a latin *a* végzetnek ugyanolyan főnévképző szerepe van, mint a Hungari~ Hungária, Itali(c)i Italia, Borussia Borussia stb. alakokban, szóbanforgó kútfőnk említette *Cummageria*

⁵¹ Vide: Anal. Franc. IV. p. 557.

⁵² Vide: Anal. Franc. IV. 556—557. (Pisanus, Conform. XI. p. 557.)

⁵³ *Abu-l'-fida*, Géographie, I. 8. II. 1, 283.—Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 32. 1. 1. j. — Németh Gyula ²⁶ a. id. m. 323 1.

⁵⁴ *Ibn Batuta* utazásainak francia kiad. 4. kt. (Paris, 1855—59.) II. 375—379. — Marquart, u. ott mint ⁵³. — Németh id. h.

⁵⁵ Németh Gy. id. m. 247. 1. — Melich, Magyar Nyelv, VI. 153, VII. 240.

⁵⁶ Nem tehetjük magunkévá azt az álláspontot, mintha az olasz *g*-nek *dz* hangértéke miatt szerepelne csak a szó második magánhangzójaként az *e*. — Németh Gy. id. m. 324. 1.

helyes fordítása: *Kuma melletti Magyar eria*, ill. *Kurna melletti Magyarország*.

Abu-l-fidä (1321) és az Anonymus Minorita (c. 1320), valamint a Jeretány országát említő pápai bulla adatainak tökéletes összecsengése térbeliség szempontjából véglegesen tisztázzák Jeretány országának fekvését. Mindaz, amit a továbbiakban részletezünk, már csak ennek a megállapításnak megerősítésére szolgál.

A *Kum-Magyareria* név világosan megmondja, perdöntően igazolja, - miért találjuk a Kuma mellett csoportosan a *magyar* neveket.⁵⁷

"~Aç a magyar ország, amelynek fejedelme 1320—30 táján Jeretány, katolikus magyar fejedelem volt, a Kuma mentén, az alának és a malkaiták földjétől északra terült el.

Hogy az 1334., ill. az 1390. évi zárdajegyzékekben említett *Materia* alak az előbbi *Cummageria*-va) földrajzilag azonos terület és ténylegesen, is a kumamenti magyarok földjét jelöli, kétségbe nem vonható. A *Materia* alak feljegyzése olasz kéztől ered, magyar olvasatban *Magyeria*-nak hangzik, mivel ez esetben az *i* az olasz *g*-nek felel meg, ami viszont a *dz*, vagy a *gy* hangértéket helyettesíti.⁵⁸

Az azonosságot a nyelvtudományi bizonyítékokon kívül megnyugtatóan döntik el maguk a fent idézett kútfők is:

1. «... /n *Cummageria d u o loca*».
2. «... *Maieriam ubi alia d u o ...*»
3. «... *In Maieria erant alia d u o loca*»

Sem *Eubel*,TM sem *Golubovich*⁶⁰ nem kételkednek egy percre sem a két név földrajzi azonosságában és azt a *Cummageria* > *Mager* > *Mayer* > *Matéria* változatokból vezetik le.

Más, lapra^ tartozik az, hogy egyiküknek sem sikerült a helyet földrajzilag azonosítaniuk. *Eubel* Provinciale-ja id. helyén úgy véli, hogy az említett «duo loca» *Matrika* (Matreca, Matrega, ma: Taman),⁶¹ ill. *Temruk* volnának. Később, Hierarchy-jában (id. helyen) *Maieriat* már «in Tartaria (Chersoneso)» helyezi. *Golubovich* id. m. III. kötetében (megjelent 1919-ben) *Majeria*-t (al. *Magiar*) a mai, kumamenti *Georgievszkkel* azonosítja.⁶²

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a három névalak (*Cummageria*, *Majeria*, *Maieria*) mindegyike a kumamenti Magyaríát, tehát *az egész kumamenti magyar országot* jelenti és nem egyes várost. Kitűnik ez már

⁵⁷ V. ö. *Bendejy*: Itil és Duba. (Történetírás II. évf. 1. sz.) — Németh Gy. id. m. 335, 323—327. 11.

⁵⁸ V. ö. Németh Gy. id. m. 324. 1.

⁵⁹ *Eubel*: Provinciale ..., p. 73. — Hierarchy ... I. 337.

⁶⁰ Gol. II. 558. és 266. 11.

⁶¹ V. ö. ²⁷a. id. m. (Az ism. Jul.) 45. 1. és (Fontes)... 11. 1.

⁶² Gol. III. 205. sub tit. *Giurisdizione Franciscana*. Erre a tárgykörre a továbbiakban az 1318. év kapcsán még visszatérünk.

abból, hogy a fentiek szerint Magyeriában «*duo loca . . .*» habent Ord. Min. monasteria immobilia. Tehát a szöveg határozottan úgy értelmezendő, hogy két helyütt, két városban van a ferenceseknek monostoruk.

Fr. Bart, de Pisis két zárdajegyzéke lehetővé teszi számunkra, hogy ezt a két helyet névszerint is megadhassuk. Fentebb idéztük (ad annum 1390) ezt a két jegyzéket. Közülök az első részletes s abban minden monostort helységneve szerint találunk meg. A második egész általános s ebben csak annyit közöl (idevágóan), hogy Maieriában két helyütt van ferences kolostor.

Nyilvánossággal a részletes zárdajegyzékben a két helységnévnek szerepelnie kell. Az elsőre nem nehéz rátalálnunk a 14. sorszám alatt olvasható *Mager*, azaz *Magyer* névben.

Magyer városa bizonyára azonos azzal a *Madzar* nevű várossal, a Kuma és a Bujvola torkolatának szögében, amelyről a tudományos irodalomban eddig is többször esett szó.⁶³

A másik magyeriai várost csak kiküszöbölő módszerrel találhatjuk meg. Az nem kétséges ugyanis, hogy *Magyeria* egész területe a szeráji (Saraj) custodia hatáskörébe tartozott, tehát a kérdéses városnak a 8—17. sorszámok alatt felsorolt nevek között kell lennie. Ezek pedig:

8. *Thana* = Tanais, Azow, régebben Ornas, Orna, Ornach,⁶⁴ a Don torkolata közelében.

9. *Agitarcan* = Hadzs-Tarkan, Terkhan, a mai Asztrahany.⁶⁵

10. *Saray* = Szeráj, a tatár Kipcsak fővárosa. Batu kán alapította az 1240-es években.⁶⁶

11. *Comuch* = nem annyira város, mint inkább vidék (Comuk, Cumuchenses). Minden valószínűség szerint a kaspimenti és a kaukázusi kumük-ök (tatár nép) földjét jelenti.⁶⁷

12. *Tarchis* = Terchi, Therchi, ma Terki, vagy Tjumen, a Terek torkolatánál fekvő város.⁶⁸

13. *Mamucci* = Mamachia, ma Samaki, Chamaki, Schemeka, város Baku közelében.⁶⁹

14. *Mager* = Magyer, az egykori Madzsar város, az 1919. előtti térképeken *Szventa Kreszta*. A mai szovjet-térképlapokon Prikumszk néven találjuk meg.⁷⁰

⁶³ Böv. I. Németh Gy. id. m. 323—324. o., valamint I a. id. m.

⁶⁴ V. ö. Gol. II. 567. — Az ism. Jul. 79. 1. — Heyd W. et Raynaud, *Historie du Commerce du Levant au Moyen-âge*. Leipzig, 1885. II. kt. 181. I.

⁶⁵ V. ö. Gol. II. 542. — Heyd-Raynaud id. m. II. 226.

⁶⁶ V. Ö. Gol. II. 564—565. 11.

⁶⁷ Ugyanott 550. 1. Ezzel a kérdéssel a jövőben még részletesen foglalkozni kívánunk.

⁶⁸ V. ö. Gol. II. 568.

⁶⁹ U. ott II. 559. — Conte L. Serristori, *Illustrazione di una carta del Mar Nero*, Firenze, 1856, pp. 56—61.

⁷⁰ V. ö. Ia. id. m. 11. 1. — A. T. I. Kiszatlasz, Bp., 1937. 21 térkép, E. 6. — Németh Gy. 63a. id. m.

16. *Acsaray* (olv. Akszeráj) = Sarai, Saray, Ak-Serai, Carevj városa az Aktuba mellett, a Volga könyökénél.⁷¹ Mai nevén Leninszkoje.

17. *Organe* = Organci, Organcho, Organzi, Orgasi, város az egykori Organci (Jagak, Jajk, Ural) folyó torkolatánál.⁷²

Szándékosan hagytuk a végére a sorrendben 15-ként szereplő *Ugueth* (var. *Uguceh*, *Uguech*) helységnevet.

Már az 1320., ill. 1334. évi zárdajegyzékek (1. fentebb) megemlékeznek egy *Ugek* nevű helységről. Az *Ugueth* (var. *Uguceh*, *Uguech*) nevet Golubovich — teljes joggal — Ugek-vel azonosítja, de a várost (azon az alapon, hogy az említett zárdajegyzékek szerint Tartaria Aquilonaris-hoz tartozó kolostorról van szó) *Ovkek*, var. *Okak* bilériai helységgel azonosnak veszi. Ez a helység az egykori bilér főváros, Bolgara és Szamara között feküdt.⁷³

Ezt az utóbbi azonosítást nem tehetjük magunkévá, mert elsősorban *Ugek* ősi, színmagyar szó, másodsorban a volgamenti bolgárok közti hittérítés emlékét másik szó őrzi, éspedig az 1320. évi zárdajegyzékben *Delena*, var. *Selena*, az 1334. évi jegyzékben pedig *Veler*. (L. fentebb!)

Golubovich az utóbbi két nevet ismeretlenként jelzi, de annak a gyanújának ad kifejezést, hogy a két név azonos földrajzi fogalmat jelent,⁷⁴ ami igazolható is.

A Brit. Mus. Nero A. IX. jelű kódexében található Minorita Anonymus leírásában olvashatjuk ezt a részletet: «In Mauro Castro, fr. Angelus de Spoleto, tunc Custos, fuit mactatus *per Vulgaros*»,⁷⁵ ahol az utóbbi népnév kétségtelenül a bolgárokat jelenti. (Jelenleg nem lényeges, hogy a dunai bolgárokról van szó.)

A *Veler* eszerint *Belér* (var. *Biler*, *Belár*) alak elírásának tekintendő.⁷⁶ A *Belár* (*Belar*) alak azonban azonos a *Bulgár* népnévvel, amelynek g nélküli alakja élt a magyarban: Anonymus a volgai bolgárok hazáját «*terra Bular*»-nak nevezi.⁷⁷ Ez a g nélküli alak nem a magyar nyelvben keletkezett. Piano da Carpino *Bileria*, *Biler*, Abu-l'-fidá *Biler*, a kínai kútfők *Bular*, *Bulär* alakban említik.⁷⁸

A *Delena*, vagy *Selena* alak kezdőbetűje eltorzított *B*, míg az *η* betűben *ri* rejtőzik, azaz a szó helyes alakja: *Belér ia*.^{is>}

A fentiek alapján nem szorul bővebb bizonyításra, hogy az *Ugek* nevű helységet ezek után nem kereshetjük Bolgara és Szamara között. De nem

⁷¹ V. ö. Gol. II. 541. 1. — U. ott bővebb irod.

⁷² U. ott 561. 1.

⁷³ U. ott 571. 1. — Storia Universale, Amsterdam, 1771 t. V. p. 362 n. L.

⁷⁴ Gol. II. 565—566. és 571. 11.

⁷⁵ Gol. II. 72. n. 6.

⁷⁶ A szóeleji *b-* és *v-*nek váltakozására — írja Pais Dezső — sok példa van a régi magyarban, ilyen pl. Beszprém — Veszprém, Boyta — Voyta Vájta, stb. (L. Magyar Anonymus, 147. 1.).

⁷⁷ Németh Gy. id. m. 173 1. — Pais D. Magyar Anonymus, 109. 1.

⁷⁸ Németh Gy. id. m. 173. 1., u. ott bővebb irod. utalások.

⁷⁹ Ezzel a kérdéssel bővebben a IV. közl.-ben foglalkozunk.

kereshetjük még csak Baskiriában sem, mert Johanca testvér mit sem ír arról, hogy Baskiriában «monasteria immobilia» lettek volna.⁸⁰

Mielőtt tovább mennénk, vizsgáljuk meg az *Ugek* nevet. Az *Ugek* ősrégi magyar név. Mai magyar nyelvünkön *Ügyek*-nek olvasandó. *Ügyek*: egy — a IX. század első felében született — magyar törzsfejedelem neve. Anonymus szerint Álmos atyja, a Krónika szerint Álmos nagatyja viselte ezt a nevet.⁸¹

Anonymus a nevet *Ugek* és *Vgek* alakban közli,⁸² Jakubovich Emil a XIV. századból a *vgech* alakot említi.⁸³

Pais Dezső magyarázata szerint⁸⁴ *Ügyek* a régi magyar *ügy* <x> *egy* = «szent» szóból származik. (V. ö. *egy-kő*, *egy-fa*, *egy-ház*, *id-vezül* stb.) Németh Gy. szerint «mindenesetre a magyar szókincsből vett, magyar becézőképzővel ellátott név».⁸⁵

Ez a zárdajegyzék megerősíteni látszik Pais Dezső meghatározását. Visszaemlékezvén a Szent István korabeli egyházak településére, könnyen feltehető, hogy a magyariai *Ügyek* több, környező szálláshely középpontjában épült s csak a későbbiekben a monostor körül kifejlődött település lehetett.

Talán nem alaptalan az a gondolatom, hogy az *Ugek* ~ *Ügyek* helynév eredete szoros összefüggésben van a monostor alapításával és az "gy (gy = szent) hely megjelölésére vonatkozik. Megfelelőjét a magyar Szentes szóban találok.

Az 1892. évi Helységnévtárban öt «Szentes» nevű községet talál¹ tam, egy hatodiknak a neve: *Szentfalu* (Nógrád vm.).

Fr. Bartolomaeusnál tehát egyben azt találjuk, hogy «*In Maieria er ant alia duo loca*», majd a részletes felsorolásban azt, hogy «*Custodia Sarayae habet...* (14) *locum de Ma ger*, (15) *locum Ugu ech ...*»

Ez az egy kéztől származó, kétféle feljegyzés mindenesetre korábbi feltevésünk mellett szól és azt mondja, hogy *Ma gy er i á-ban két ferences zárda volt: az egyik Ma gy er*, a másik *Ü g y e k városában*.

Ezzel a magyarázattal ellentétben állanak az 1320., ill. 1334. évi zárdajegyzékek adatai. Ezek ugyanis *Cummageria*, ill. *Maieria* neve után megjegyzik, hogy ott két kolostoruk van a ferenceseknek és *ezenkívvül* közlik még *Ugek* nevét is.

Az eset magyarázatát a következőkben látom: a *Minorita Ano-*

⁸⁰ L. az 1. és 27a. id. m., továbbá Bendefy: Johanka testvér levelének tudományos jelentősége. Ferences Közi. 1937. évf. 14—16. és 70—74. old. Bpest.

⁸¹ V. ö. Németh Gy. id. m. 280. 1.

⁸² Pais D., Magyar Anonymus, 146. 1.

⁸³ V. ö. Magyar Nyelv, X. 428. 1.

⁸⁴ Mint 81.

⁸⁵ Mint 80.

nymus-tól származó 1320. évi zárdalajstrom⁸⁶ figyelmes tanulmányozásából kitűnik, hogy szerkesztője a legrészletesebb adatokkal Kaffa és Tana kolostoraiból rendelkezett, aminői következnek, hogy valahol Krimben kellett működnie. A többi keleti kolostort csak hallomásból, vagy levelezésből ismerte. A helységek földrajzi fekvésével, de még a fogalmával sem volt tisztában. Ezért azokat minden rend nélkül összekeveri, másrészt térbeli fogalomzavarokkal küzd. *Cummageria-ról* feljegyzí, hogy két konventje van, majd Szerájt, St. Joannes-t említi, utána *Ügyek-et* (amelyet külön országnak hisz), majd Bileríát s végül Ibériát.

Ha a *Fr. Paulinus-féle* legrégibb Provincialet tekintjük,⁸⁷ (1334-ből), lehetetlen észre nem vennünk azt a nagy hasonlóságot, amely az előbbi és a szóbanforgó zárdajegyzékek között mutatkozik. S ez a hasonlóság nagyrészt még a sorrendre is kiterjed. Ahol sorrendi változás van, csak az utóbbi hátrányára mutatkozik. Fr. Paulinus életrajzából⁸⁸ kitűnik, hogy munkáit részben Avignonban, részben Itáliában írta, tehát adatait *közvetve* szerezte. S bár őt Waddingus «vir gravis et doctus, et in rebus gravioribus opprime versatus»-ként jellemzi,⁸⁹ ez nem zárja ki, hogy olyan részletkérdésekben, mint *Maieria* és *Ugek* viszonya, kevésbé járatos ne lehetett volna.

Mind a *Magyeria*, *Magyer*, mind az *Ugek* ~ *Ügyek* helynevek fényes bizonyítékai annak, hogy *Jeretány fejedelem népe ténylegesen magyar volt*. Egyébként bizonyítja ezt maga a Jeretány név is, amely a *Gyertyány* > *Gyertyán* név ősi magyar alakja. (V. ö. Jurmaty > Gyormatu > Gyarmat = «fáradhatatlan».)⁹⁰

* * *

Gondolatmenetünk zavartalansága érdekében — amint említettük — el kellett tekintenünk a rendelkezésünkre álló okmányok időrendi sorrendjének megfelelő közlésétől. A következőkben azokat a pápai bullákat ismertetjük, amelyek *Magyeria* egyházkormányzati kérdéseivel függnek össze.

1318. A keleten működő ferences és dominikánus hittérítők egymásközötti viszonyát évtizedeken keresztül semmiféle pápai rendelkezés sem szabályozta. Nem ritkán egyazon területen megtaláljuk mindkét nagy rend fiait. így pl. Minorita Anynomus «Relationes . . .»-ének fol. 100 versóján részletes adatokat találunk (az 1320—30-as évekre vonatkozóan) a *kaffai* és *thanai* dominikánusokat illetően:⁹¹

⁸⁶ L. Gol. II. 72. 1.

⁸⁷ L. Gol. II. 266., 268. 1.

⁸⁸ L. Gol. II. 74., 76. 1.

⁸⁹ Annales, ad an. 1322, η. 69.

⁹⁰ L. bőv. Németh Gy. id. m. 254. és 309. 11.

⁹¹ V. ö. Gol. II. 72.

«Loca fratrum *Predicatorum* duo tantum: videlicet in Capha, ubi dimisimus duos fratres sacerdotes et duos clericos, et duos conversos, et in Thana, ubi dimisimus tres fratres.»

Ez az arány azonban hamarosan megváltozott. 1333-ban Örményországban pl. a dominikánusok 50 zárdával rendelkeztek s azokban 750 rendtagot tartottak számon!⁹² Mezopotámiában, ahol a dominikánusok már 1250-ben megvetették lábukat, olyan eredményt értek el, hogy az ottani nesztoriánusok egyidőre ismét egyesültek Rómával.⁹³

A két rendbeli hittérítők nagy száma elkerülhetetlenné tette a hatásköri kérdésekből eredő súrlódásokat, amelyeknek tárgya főleg az volt, melyik rend illetékes (t. i. az elsőbbség jogán) bizonyos területekre. Mivel a vitát egymás között megnyugtató módon sohasem dönthettek volna el, XXII. János pápa 1318 április 1-én «*Redemptor noster...*» kezdetű bullájában⁹⁴ szigorúan elhatárolja egymástól a két rend keleti hittérítői tevékenységének területeit.

A ferenceseknek juttatott területek között előfordul (*már 1318-ban!*) *Magyeria* neve is. A cambal-i (pekingi) érsekség határai közé a bulla u. i. a következő területeket sorolja: *Cambaliensis, Zaiton, Armalech, Cumuch* (Montis Caspii), *Caffa, Saray, Tana, Vosporo* (Bosporos iuxta Krim), *Cherson, Soldaia, Surgat, Cimbalum, M a j e r i a, Trapezunda és Salmastrense.*⁹⁵

1329. Mintegy tíz év múlva ugyancsak XXII. János pápa eleget tesz *Jeretdny* magyariai fejedelem sürgető kívánságának és elküldi hozzá Mancasole Tamást, szamarkandi székhelyére igyekvő püspököt. Tamás testvér nem maradhatott hosszabb ideig Jeretány magyarjai között, de — a jelek szerint — ő eszközölte ki, hogy *Magyeria* is püspököt kapjon a hittérítő szerzetesek élére.

Hogy ki volt *Magyeria* első püspöke, hogy mikor és honnét került a kumamenti magyarok közé, nem tudjuk. Erre vonatkozóan gondos levéltári kutatásokra van szükség. Annyit azonban biztosan mondhatunk, hogy 1360 táján egy *fr. Nicolaus* nevű szerzetes ült *Magyeria* püspöki székében. Csak valószínűségi okok támogatják Golubovichnak azt a feltevését, hogy Miklós püspök ferences volt.⁹⁶ Ezt a feltevést alátámasztja részben az 1318. évnél említett bulla, de ki kell emelnem: éppen ebben a bullában felemlíti a pápa annak a lehetőségét is, hogy ferences területekre esetleg dominikánus főpapot nevez ki s fordítva.

Hogy Miklós püspök ferences, vagy dominikánus volt-e, talán

⁹² V. ö. 18a. id. m. 326. 1.

⁹³ U. ott. 326—27. 11.

⁹⁴ L. Gol. III. 197—207. 11. — Eubel, Festschrift... des Deutschen Camposanto in Rom. Freiburg i. B., 1897. 191—95. 1. — Eubel, Bull. franc. t. V. p. 148.

⁹⁵ V. Ö. Gol. III. 205. 1.

⁹⁶ V. Ö. Gol. V. 98. 1. 1 jegyz.

rendtörténeti szempontból jelentős, de munkánkat — a kérdés tisztázása — legfeljebb további kutatásaink során könnyíthetne meg.

1363. Részletes adatokkal rendelkezünk azonban Miklós püspök utódjáról. Őt V. Orbán pápa 1363 július 21-én, Avignonban kelt bullájában nevezi ki «Mayeria» püspökévé, éspedig Kázmér lengyel király közbenjárására.

«Urbánus V. fr. Ioannem Speculi Ord. Min. ecclesiae Mayerien(s) praeficit in episcopum per obitum quondam Nicolai Mayeriensis episcopi qui extra Románam curiam diem clausit extremum.»⁹⁷

Ugyanilyen értelmű értesítést küld a pápa (id. h.) Mayeria népének és papságának, valamint Kázmér lengyel királynak. Tehát tulajdonképpen három olyan pápai bullával van dolgunk, amelyek mindegyikében *Magyeria* neve szerepel.⁹⁸

1366. János püspök mindössze rövid három esztendeig állott a magyariai hittérítők, ill. egyházmegye élén. Váratlan halála miatt a pápa 1366. június 8-án Fr. Nicolaus de Nuemburch Ord. Praed. személyében új püspököt állít Magyarira élére."

1370. V. Orbán pápának halála évéből ismerjük egy rendelkezését, amelyben ismét szó van Nicolaus episc. Mieriensis-ről.

Fr. Cosma O. F. M., a XIV. századi keleti ferences hittérítés egyik legnagyobb alakja, 1362-ben és 1370-ben személyesen kereste fel VI. Ince, ill. V. Orbán pápákat, részben, hogy személyesen számoljon be a keleti hittérítés ügyeiről, részben, hogy kieszközölje Cambaliba való áthelyezését. A pápa a nagyérdemű trebisondai püspököt kardinálissá szentelte,¹⁰⁰ majd Uj-Szeráj püspökévé nevezte ki, de — bár kezdetben hajlott is kérelmére, hogy Cambaliba helyezze át, néhány nap múlva ezt a rendelkezését megmásítván, Cosmát Uj-Szerájba rendelte vissza.¹⁰¹

Ellenben helyt adott Cosma püspök szóbelileg előterjesztett javaslatainak. Többek közt ez képezi alapját az 1370 ápr. 28-án kiadott bullának is, amely azért fontos, mert megemlékezik *Nuemburchi Miklós magyariai püspökről*:

«Die autem 28. apr. 1370. patriarche Gradensi et archiepiscopo Soltaniensi ac episcopo Arzloniensi mandat ut praedictum Cosmam, qui coram ipso Summo Pontifice proposuit Nicolaum Maieriensem, Lazarum Tartuensem, Mattheum Forrusiensem episcopos, ecclesiam Tanensem absque aliquo canonico titulo detinere indebite occupatam, in corporalem possessionem ipsius ecclesiae Tanensis inducant.»¹⁰²

⁹⁷ V. Ö. Bull, franc, t. VI. n. 880.

⁹⁸ V. Ö. Gol. II. 558—559. 11., V. 98. 1.

⁹⁹ V. Ö. Gol. II. 559. és V. 98.

¹⁰⁰ Eubel, Bull. t. VI. n. 825.

¹⁰¹ L. Bull, franc, t. VI. n. 1078. és Gol. V. 94.

¹⁰² V. Ö. Bull, franc, t. VI. n. 1078, p. 436. n. 1. és Gol. V. 94.

1377. Hét évvel később Miklós püspököt Maieriából *Lübeck-be* helyezik át.¹⁰³ Ma nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy öt követően ki foglalta el *Magyeria* püspöki székét. Golubovichnak azt a feltevését, hogy Nuemburchi Miklós lett volna *Magyeria* utolsó püspöke (id. h.), csak fenntartással fogadhatjuk el.

Végeredményben levonhatjuk azt a következtetést, hogy Jere-tány fejedelem kitarató kérésére XXII. János pápa Magyar (Madzsar) városát püspöki székhellyé tette. Mancasole Tamást nem a kumamenti *Magyeria* első püspökének, hanem csak pápai nunciushoz tekinthetjük. Az ő feladata — a jelek szerint — csak az volt, hogy előkészítse a püspökség megszervezését. Valószínűnek látszik, hogy ez nem sokat késett. Hogy Joannes Speculi második püspöke volt-e *Magyeriának*, ez sem bizonyos, sőt előttem még csak nem is valószínű. Nem hiszem ugyanis, hogy a püspökség felállítását XXII. János pápa, aki annyira szívén viselte a keleti hittérítés ügyét és minden tőle telhető módon igyekezett elősegíteni azt, ezzel a fontos dologgal különös okok nélkül késett volna.

Bizonyos az, hogy *Magyeriának* 1360—1377 között három katolikus püspöke volt. Az ezekre vonatkozó okmányokat pontosan ismerjük. A további kutatások feladata a hiányzó részletek tisztázása.

* * *

Gombocz Z. 19. a. id. munkájában a pápai bullákból merített adatainak közlését azzal fejezi be, hogy V. Orbán pápa 1369-ben kelt bullájában «*maior Hungária* már nincs megemlítve».¹⁰⁴

A fentebbiekben kimutattuk, hogy V. Orbán pápának nemcsak hogy volt tudomása a kumamenti magyarokról, de — miként idézett bulláiból kiviláglik — igen élénk kapcsolatban volt *Magyeria* püspökével. Arról tehát eleve nem beszélhetünk, hogy az ő idejében *Maior Hungária* már nem lett volna, mert megvolt, de — miként kimutattuk — a XIV. század eleje óta azt nem ezen, hanem *Cummageria*, *Mayeria* és *Materia* néven emlegették.

Az idézett XIII. századbeli bullák szövegéből az is kiténik, hogy a bullák szövegírói az előző, vonatkozó tartalmú bullákat mintául használták fel, mert a bekezdő sorok majdnem minden esetben szó szerint azonosak.

1369. Vegyük szemügyre ezek után V. Orbán pápának 1369 december 5-én kelt, *fratribus de Ord. ff. Min. in terris... nationum Orientis et Aquilonis. . . proficiscentibus* intézett bulláját.

«*Dilectis filiis fratribus de óráim fratrum Mún. in terras Saracenorum, Paganorum, Græconum, Bulgarorum, Cumanorum, Iberorum, Alanorum, Gazaronum, Gothorum, S cy tar um, Ruthenorum, Jacobitarum, Nestorianorum,*

¹⁰³ V. ö. Gol. V. 94. n. 2.

¹⁰⁴ Id. h. 24. 1.

Nubianorum, Georgianorum, Armenorum, Indorum, Mochitorum, aliarumque non credentium nationum Orientis et Aquilonis seu quarumcumque aliarum partium proficiscentibus.

Cum vos ad terras Saracenorum, Paganorum, Graecorum, Bulgarorum, Cumanorum, Iberorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, *Schytarum*, Ruthenorum . . ., Georgianorum, Armenorum..., Mochitorum, aliarumque non credentium nationum *Orientis* et *Aquilonis* . . ., pro magnis arduisque negotiis respicientibus, exaltationem et augmentum catholicae fidei destinemus . . . etc.¹⁰⁵

1370. Ugyanígy sorolja fel a hittérítők működésükébe eső népeket V. Orbánnak *másik négy bullája* is, ezek közül kettő 1370 márc. 12-én, egy 1370 márc. 23-án, egy pedig 1370 márc. 26-án (vagy 27-én) kelt.¹⁰⁶

Vizsgáljuk meg, miért szerepel V. Orbán bulláiban öt alkalommal is a «*Schytarum*» népnév s miért nem szerepel az «*Ungarorum majoris Ungariae*» alak. Hogy az összehasonlítás munkáját megkönnyítsem, a mellékelt táblázatot állítottam össze. Ebből kitűnik, hogy 1291—1369-ig, közel nyolcvan esztendőn keresztül nem bocsátott ki a római udvar hasonló kezdetű bullákat.

A népnevek, ahogy a bullák szövegében szerepelnek	A bullát kibocsátó pápa neve							
	IX. Gergely		IV. Ince		IV. Sándor	IV. Miklós		V. Orbán
	1233	1239	1245	1253	1258	1288	1291	1369–70
Saracenorum ..	—	—	—	—	—	—	—	—
Paganorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Graecorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Bulgarorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Cumanorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Aethyopum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Syrorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Iberorum	—	—	—	—	—	—	—	—
Alanorum	—	—	—	—	—	—	—	—
Gazarorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Gothorum	—	—	—	Catharum	—	—	—	—
Zichorum	—	—	—	—	—	Ciromum	—	Scytharum
Ruthenorum ...	—	—	—	—	—	—	—	—
Jacobinorum ..	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁰⁵ Raynaldus, Ann. eccl. XVI. 1369, nr. 14. — Gol. V. 144—145. 11. — Eubel, Bull. franc. t. VI. n. 1070. — Waddingus 1369. n. 3.

¹⁰⁶ Lásd sorrend szerint: Eubel, Bull. franc. t. VI. n. 1081. — Gol. V. 147. — Eubel, Bull. franc. t. VI. n. 1082. — Gol. V. 152—153. — Eubel, Bull. franc. t. VI. n. 1083. — Gol. V. 148. — Eubel, Bull. franc. t. VI. n. 1084. — Gol. V. 153—154. és Waddingus, ad a. 1370. n. 2.: VII. kai. április.

A népnevek, ahogy a bullák szövegében szerepelnek	A bullát kibocsátó pápa neve							
	IX. Gergely		IV. Ince		IV. Sándor	IV. Miklós		V. Orbán
	1233	1239	1245	1253	1258	1288	1291	1369–70
Nubianorum ..			—	—	—	—		—
Nestorianorum			—	—	—	—		—
Georgianorum			—	—	—	—		—
Armenorum ...			—	—	—	—	—	—
Indorum			—	—	—	—	—	—
Moselitorum ..			—	—	—	—	—	—
Ungarorum maj. Ung.				—	—	—	—	
Colchorum ...						—		
Tartarorum ...				—	—	—	—	
Sclavorum			—					
Blachorum			—					
Serviorum			—					

A vonás azt jelenti, hogy a név a bullában az eredeti alakban szerepel. Az eltérő alakokat külön feltüntettük.

Azonban az 1369. évi bulla népneveinek és azok sorrendjének vizsgálatánál kiderült, hogy a felsorolás az 1288. (vagy az 1258.) évi bulla vonatkozó sorainak másolata. Hogy a szkíták neve hogyan került bele ebbe a felsorolásba, nyilvánossággal kitűnik az alábbi kis összehasonlításból:

Évszám	1245	1253	1258	1288	1369
Nép- nevek	Gothorum	Catharum	Gothorum	Gothorum	Gothorum
	Zichorum	Zichorum	Zichorum	Cirorum	Schytarum
	Ruthenorum	Ruthenorum	Ruthenorum	Ruthenorum	Ruthenorum

Látnivaló, hogy a bulla szerkesztője a gótok neve után a mintául használt 1288. évi bulla kéziratában szereplő «Cirorum» nevet értelmetlennek találván, azt «*Schytarum*»-ra módosította. Ezt annál könnyebben megtehetette, mert az *r* és *t*, valamint az *o* és *a* betűalakok, miként azt az egykorú okmányok bizonyíthatják, nagyon hasonlóak és így könnyen felcserélhetők és elnézhetők voltak.

Mivel pedig a szkita nevet a középkorban a magyarokra általában alkalmazták,¹⁰⁷ a hosszadalmas «*Ungarorum majoris Ungariae*» kifejezést, mint fölöslegeset, a bulla szerkesztője elhagyta.

¹⁰⁷ V. ö. Gombocz 19a. id. m. I. része.

A szkita-magyar azonosítás kérdésének bővebb tárgyalása ezúttal nem képezheti feladatunkat.¹⁰⁸

* * *

Ezek után idevágó kutatásaim köztörténeti eredményeit a következőkben összegezhetem:

1. A közölt okmányokból kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a Kuma folyó mentén, ill. a Kaukázus északkeleti lejtőin a XIII—XIV. században élt még egy színmagyar nép.

2. Ez a magyarság magát *magyer-nak* nevezte s ennek alapján az olasz írók hazájukat *Magyeria* néven említik. (*Cummageria*, *Mayeria*, *Mager*, *Maieria*), de *Kum-madz.r-nak* írja azt Abu-l'-fidá is.

3. A főleg ferences hittérítőkre vonatkozó okmányokból nyilvánvalóval kiderül, hogy ez a magyarság főként a Kuma-folyó mentén lakott. Szomszédjai a malkaiták, az alánok, a kumükök, a cserkeszek és (Iveriában) az abkázok. Két városukat az okmányok névszerint említik: ezek *Magyer (Mager)* és *Ügyek (Ugek, Ugueth)*. Mindkettő színmagyar név.

4. Ennek a magyarságnak a XIV. sz. elején uralkodó katolikus fejedelme volt *Jeretány (Gyeretyány > Gyertyán)*, akét XXII. János pápa bullája *Jeretanny* (olv. hibák alapján var. *Jeretomir, Zeretomir* !) néven említ.

5. Az itt közölt és az arab kútfők egyaránt *erre* a magyar országra vonatkoznak. Bizonyítják ezt az 1320. év körüli zárdajegyzék «*Cummageria*» — Abu-l'-fidá feljegyzéseinek «*Kum-madz.r*» (1321) és Ibn Batuta útleírásának «*El-madz r*» (1325—49)alakú megnevezései.

6. A kumamenti magyarok kezdetben nesztóriánusok (1. II. közleményben *Gardizinél* !), de amikor 1250 táján a zarándoktestvérek (*Fratres Peregrinantes*) eljutnak földjükre, fokozatosan a katolikus hit ver gyökeret közöttük.

7. A kumamenti magyarság azonos *Constantinos Porphyrogenetos* által említett, keletre költözött magyarokkal (turkokkal).

8. Országukat a XIII. századbeli pápai bullák *Maior Ungaria*, a XIV. századbeliek pedig *Cummageria*, *Maieria*, *Majeria* és *Mayeria* változatokban, V. Orbán idejében pedig *Schytarum (terra)* néven említik.

Bendefy László.

¹⁰⁸ A szkita-magyar kérdéssel foglalkozik a szerző: «Anonymus és Kézai Simon Scythiája» c. dolgozata. (Földrajzi közi. 1938 évf.)

Dr. Ladislas Bendefy: La conversion asiatique-hongrois. IIe et IIIe communications. — Dans la première communication (Théologie, 1936, num. 4.) j'ai indiqué, que la bulle du pape Jean XXII du 3 oct. 1329 ne se réfère ni à la Pannonie-Hongrie ni au pays de l'Ural, aux Baskir-Hongrois, mais à Jeretány Gyertyán, chef hongrois régnait (qui à peu près en 1330) dans le pays du Caucase sur le peuple hongrois. Ces Hongrois vivaient au commencement ensemble avec les Hongrois de Pannonié, mais déjà au temps de l'empereur byzantin Herakleios, ils entrèrent en communication avec le christianisme. C'est-à-dire que lorsque le prince Ogurda, élevé à la cour byzantine, retourna chez lui, il força son peuple à se convertir au christianisme. De 527—28 à peu près, le paganisme s'écroula. Le peuple se révolta contre lui. On le tua et son frère Mogyeri fut déclaré souverain. Beaucoup plus tard le prince hongrois nommé Kurt (vers 610 environ) a converti le peuple hongrois du Caucase avec plus de succès et le résultat de son activité dans la forme du christianisme nestorien — encore au commencement du XIe siècle était florissant, dont Gardizi nous rend compte.

Il est probable qu'au commencement du XIIIe siècle ont commencé les conversions orientales au temps des ordres du Saint François qui se colonisaient près du fleuve Kuma, appelés «Fratres Peregrinantes», ils ont trouvé les Hongrois nestorians en Cummageria. Ce nom ne signifie pas une ville, mais la Hongrie sur le Kuma. Cette communication cite toute une série de bulles papales dans les traces de l'exploration de l'auteur, dans laquelle il est question des anciens major Ungaria-Hongrois. Il prouve que les figures de Cummageria, Majeria, Maieria (et les autres) sont pareils aux notions des Kumamenti-Hongrois. Des anciens monastères il appert qu'il y avait en Cummageria deux ordres du Saint François «monastère immobile». L'un «Mager-Madzar, l'autre Ugek-Ügyek dans la ville («szentes»). Il prouve encore que dans les bulles du pape Urbain (1369—70), qu'en conséquence, cette terre hongroise est mentionnée, «Scytharum terra».

Une partie de l'acte exploré atteste qu'il s'agit de la nomination de l'évêque cummagerien. Ils sont en cohérence intime avec l'activité du prince Jeretány (environ 1329) et avec le voyage du nonce papale, l'évêque Samarkand Thomas Mancasole (v. I. com.) parce que ces prédécesseurs conduisaient l'organisation de l'évêque cummagerien.

La Hongrie de Cummageria est identique avec cette Hongrie, dont Constantin le Porphyrogénète a écrit (De admin, imp. 38e chapitre) qu'au temps de l'assaut besenyő en 889, ils s'éloignèrent dans ce pays de Perse en Orient aux environ de Meotis, mais la science d'aujourd'hui croit leur trace perdue.

AZ ÁZSIAI MAGYAROK MEGTÉRÉSE.

IV. közlemény.¹

Hittértők a baskir-magyarok között.

A káspi-meótiszvidéki magyarságtól a IX. században elszakadt és a Volga mentére visszavándorló bolgár törzsekhez csatlakozott magyar törzsek az Ural lábánál telepedtek meg. Itt talált rájuk 1236 derekán Julianus, magyar domonkosrendi szerzetes.² Hírülhözta, hogy pogányok, de nem imádnak bálványokat, hanem egyszerű erkölcsös-ségben élnek. Szívesen hallgatták a krisztusi hitről tartott prédikációit.

A kereszténység iránti készség megvolt a környező népekben, még a vad mordvinokban is, amint azt Julianustól tudjuk. Az a négy dominikánus szerzetes, akiket Julianus 1237. év tavaszi, római időzése alatt IV. Béla király keletre küldött, el is jutott a mordvinok közé, de hogy mi lett további sorsuk, nem tudjuk. Ugyanis éppen ebben az időben nyomultak be a mordvinok földjére a mongol (tatár) seregek, s Mcdva népe két részre szakadt. Egyik részük balgán a tatárokhoz szegődött, a másik rész pedig fejedelmével együtt megpróbálkozott a sikerrel alig ke- csegtető ellenállással. Kevés a remény, hogy ilyen vérzivataros időben a négy derék dominikánus érdemes hittérítői munkát végezhetett volna.

Matthaeus Parisiensis közli egy magyar püspöknek a párisi püspökhöz intézett levelét.³ Ebből kiderül, hogy IV. Béla az említett dominikánusokon kívül még ferenceseket is küldött keletre azzal a meg- bízattal, hogy keressék fel a baskirok földjét, *Magna Hungáriát*. Mivel ezekről sem érkezett semmi hír, a levélíró feltételezi, hogy a tatá- rok megölték őket. Könnyen lehetséges.

A *baskirok** közötti hittérítés komoly eredményeket nem is ekkor, hanem csak a XIV. század elején ért el. Ez a munka a legszorosabb összefüggésben áll a rutén-, orosz- és bilér- (volgai bolgár) földi hit-

¹ A hasonló c. I—III. közi. 1. Teológia 1936. évf. 4. sz. és u. o. 1938. évf. és 1939. évf.

² Bőv. 1. Bendefy, Az ismeretlen Juliánusz, Bp. 1936. Stephaneum. 1—192. old.

³ Részletesen 1. 2. a. id. m. 146. 1.

⁴ A következőkben *Magna Hungária* magyarjait «*baskirok*» néven említjük. A név eredeti alakja *basyr* = *bäs-(o)jur*, azaz *öt ogur*, *öt törzs*, hasonlóan az on-ogur (tíz törzs) névhez. A baskir-magyar azonosság kérdését Németh Gyula végérvényesen tisztázta. (V. ö. A honfoglaló magyarság ki- alakulása. Bp. 1930, 312. 1. és az egész VI. fej.)

térítéssel. Amíg ugyanis a Baskiriát környező népek földjén nem telepedtek meg katolikus hittérítők, nem lehetett szó arról sem, hogy az

A redikori kincsletnek ez a néhány darabja a baskiriai magyarság keresztény hitének emlékét őrzi. (Fettich id. m. nyomán.)

uralvidéki magyarság tanúait nagyobb számban keressék fel.

Igaz ugyan, hogy már Rubruquis idejében is megfordultak egyes dominikánus hittérítők a baskírok között,⁵ de ezeket minden valószínűség szerint a visszavonuló tatár hordák hurcolták magukkal, tehát nem tekinthetők a Római Udvarból rendszeresen irányított hithirdető munka első képviselőinek, csupán előfutárjainak.

Ha a hittérítőkhöz intézett pápai bullához⁶ fordulunk felvilágosításért, a *rutének* nevét csak 1245-ben látjuk feltűnni IV. Ince pápa bullájában, de azontúl mindig szerepelnek a vonatkozó bullákban 1370-ig. Azonban ezek a bullák sem az oroszok, sem a bilérek, sem a baskírok nevét nem említik. Ebből azt következtetjük, hogy az utóbbi három nép között dolgozó, hithirdető szerzetesek beleértendők a «Tartarorum terra» záródokeinak összefoglaló megjelölésébe.

A bullákban már 1239-től állandóan szereplő «Bulgarorum terra» megjelölés a dunamenti bulgárookra vonatkozik. Ezek között szenvedett vértanúságot 1314-ben Fr. Angelus de Marchia Anchonita⁷ s ezeket a bulgárokat említi már IX.

⁵ V. ö. ¹ a. id. I. közl.

⁸ L. a III. közleményben közölt táblázatot!

⁷ Vértanúságának helye: Maurocastro. L. Catalogus Sanctorum Fratrum Martyrum. V. ö. Golubovich, Biblioteca Bio-Bibliografica . . . ecc. II. 61, 72, 102 11.

Gergely pápának 1239 június 11-én kelt «Cum hora undecima ...» kezdetű bullája is.⁸

Nem érdektelen adatunk, hogy *B. Raimondo Lullo di Majorica* tudósítása szerint⁹ *Toulouse* 1233-ban — és *Montpellier* 1292-ben alapított egyetemén, valamint *Paris* és *Nápoly* katedráin már 1303-ban tanították a keleti nyelveket «... fratribus ad terras Graecorum, Jacobitarum, Nestorianorum, Valachorum, Russorum . . . proficiscentibus.»

Az orosz és bilér területeken elért eredményekről keveset tudunk, de az a pár sor is, amelyet *Bartholomaeus de Pisis* jegyzett fel (1390), igen jelentős számunkra: «Quis cogitare posset fructum, quem adhuc faciunt hodierna die fratres suis praedicationibus et exemplis in partibus Russiae, Bosniae, Bulgáriáé ... et sic de aliis tarn provinciis quam ordinis Vicariis?»¹⁰

Hieronymus de Cataluna 1301—1325 körül erőteljes ruténföldi hittérítésről emlékezik meg.¹¹ Üzbég kán idejében (1313—1341) erős ütemben folyik Oroszország területén a hittérítés, szép eredményeiket Rómában is élénken számon tartották. Ebben a munkában nem kis része volt *Magyar Illés* testvérnek. Ez a magyar ferences szerzetes Üzbég fiának, Tini (Cini) bégnek szolgálatában állott.¹²

A bilieriai hithirdetésről az 1320. és az 1334. évi zárdajegyzék¹³ tesz említést. Az azokban szereplő *Delena* (var. *Selena*) névalak *Beleria*-nak, ill. *Veler*, *Belér*-nek felel meg. Mindkettő *Bilieri*ai jelenti. (Az azonosítás kérdésével III. közleményünkben bőven foglalkoztunk.) Ezek szerint Bilériában a XIV. század elején egy állandó jellegű ferences kolostor volt, azonban nem lehet kétséges, hogy emellett a zarándok testvérek (*Fratres Peregrinantes*) igen nagy — és a zárdalakóknál hasonlíthatatlanul hasznosabb — munkát végeztek, de ezek számáról nincsenek feljegyzéseink.

* * *

A baskiriai hittérítés legfontosabb iratos emléke a ferences *Magyar Johanca* testvér 1320-ban «iuxta Bascardiam», a tatárok táborában kelt levele.¹⁴ Johanca és társai bizonyára nem az első és nem az utolsó hit-

⁸ L. Golubovich id. m. II. 305 1.

⁹ L. in op. Disputatio fidei et intellectus (contra Saracenos). Ed. in t. IV. Opera omnia. — Golub. I. 380—381 11.

¹⁰ Barth, de Pisis, Conform. XI. p. 560. — V. ö. Golub. II. 272. 1.

¹¹ V. ö. Golub. III. 55.

¹² V. ö. Golub. III. 177 és kk. 11. — Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi történetéhez. (Kat. Szemle, 1925. II. füzet.) Bp.

¹³ V. ö. Golub. II. 266, 268 11. és a III. közi.

¹⁴ Közölte A. C. Moule, Archivum Francise. Hist. XVII. évf. 65—70 11. — Eredeti szövegét I. Bendefy, Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. Fontes authentic! itinera Fr. Juliani illustrantes. Latin-magyar szöveg- és hasonmás kiadás. Bp. 1937. — Magyarra fordította Balanyi György. A ford. megjelent Bendefy id. m. és a Ferences Közi. 1927 dec. — 1928 jan. számában, Bp. — Kivonatossal ismertette a szerző az I. közleményben és ² a. id. m.-ban.

térítők voltak a baskírok között. 1314—20 között, negyedmagával, hat teljes esztendő telt Johanca az egykori Magna Hungáriában, éspedig — miként másutt¹⁵ kimutattam — a mai Cseljabinszk, Tjumend, Njizsnij Tagil, ill. Szverdlovszk (azelőtt: Jekaterinburg) közötti vidéken.

Johanca testvér — társaival együtt — minden bizonnyal a Frates Peregrinantes congregatiójába tartozott. Erre vallanak sorai: «.. mi, akik Krisztus nevéért fáradozva nyomon követjük a tatárok táborát, mérhetetlen lelki haszonnal dolgozunk.»¹⁶ Térítői tevékenységük annyira lefoglalja őket, hogy alig marad idejük a napi falatok elfogyasztására, sőt még a csillagfényes éjszakába is belenyúlik munkájuk.

A keresztény hit a jószándékú baskírok között örvedetesen terjed. Ezt nem kis mértékben a tatár előjárók nemes viselkedése, pártfogása és vallási türelme segítette elő. A levélből kiderül, noha a rendelkezésükre álló zárdajegyzékek erről egyáltalában nem tesznek említést, hogy *Baskiriában is voltak a ferenceseknek kolostoraik, de legalább is állandó jellegű szálláshelyeik.* Ezekre alapozták a zárandok testvérek munkásságát, aminthogy az utóbbi állandó jellegű tanyahelyek nélkül (nem akarom a határozottabb jelentésű zárda szót használni) el sem képzelhető. Olvassuk ugyanis: «Azon testvéreink, akik ... kolostorokban, vagy más állandó szállásokon tartózkodnak.. »¹⁷ Megerősítik a mondottakat a szibiri követek szavai is: «Ha a városokban akarnak megszállani, bármerre Szibírben, templomokat és kolostorokat építtetünk számukra, ha táborunkat akarják követni, ellátjuk őket minden szükségessel.. »¹⁸

Valójában nincs és talán sohasem is lesz fogalmunk a ferencesek nagyarányú baskiriai térítői munkásságának pontos kereteiről, de eredményeiről jó képet kapunk Johanca testvér leveléből.

1314-ben, mikor Johanca és társai Baskiriába érkeznek, előkészített talajra találnak... «... Egyes tájakon — írja Johanca¹⁹ — annyira megsokasodott a keresztény hívők száma, hogy becslésünk szerint vetekszik a hitetlenekével.» Az egyházi vezetők híján szűnyadozó kereszténység erőteljesen virágbaszökken. «Ügyszólván egész nap nem teszünk mást, mint keresztelünk, bérmealunk, prédikálunk és tanítunk, gyóntatunk és vigasztalunk, de nagyon sokszor, szinte napnap után a késő éjszakába is belenyúlik munkánk.»⁶⁰

Amíg a tatárok szívesen látták a keresztény hittérítők munkásságát, sőt elő is segítették azt, a mohamedánus hittérítők csoportja,

¹⁵ Bendefy, Johanka testvér levelének tudományos jelentősége. Fer. Közi. 1937. évf. január és márciusi szám.

¹⁶ V. ö. ¹⁴ a. id. Fontes, 70 l.

¹⁷ U. o. 71. l.

¹⁸ U. o. 73. l.

¹⁹ U. o. 70. l.

²⁰ U. o.

a «falsarii»-nak nevezett fakírok, annál ellenségesebben szemlélik tevékenységüket. «... Állandóan kardot hordanak magukkal és menten levágják azt, aki törvényük ellen szól.»²¹ Nem akadályozzák meg, hogy Krisztusról, Máriáról prédikáljanak, de nem engedik, hogy Mohamed személyét ócsárolják. Johanca és társa, az angol Vilmos testvér, emiatt került börtönbe, s hogy nem lettek a fakírok fanatikus gyűlöletének áldozatai, csak előkelő tatár barátaik befolyásának köszönhetők.

Baskiriáról szólva megemlíti Johanca, hogy tatár fennhatóság alatt élő bennszülöttjeit, noha még nem keresztelkedtek meg, máris megmételtyezték *az eretnek nesztorianus tanok*. Ezzel szemben olvassuk azt is, hogy a tartomány élén álló tatár helytartó családja és a falvak élére állított mongol bírák között a mohamedán hit hódított inkább.

Önkénytelenül is a Julianus első útjáról írt beszámoló²² utolsó sorai jutnak eszünkbe: Az istentelen mordvinok követeket küldenek György vladimiri fejedelem udvarába azzal a kéréssel, küldjön hozzájuk keresztény papokat, hogy megkereszteljék őket. És mit felelt (1236 táján!) a fejedelem?: «Nem teszem, mert nem az én dolgom ez, hanem a római Pápáé. Mindenesetre közel az idő, amikor mindnyájunknak a római egyház hitvallását kell elfogadnunk és annak hatalma alá kell kerülnünk.»

Több jel is arra utal, ha a nyugati mongol hadjárat nem 1237-ben indul meg (ahogy az oroszok, bilérek, mordvinok, sőt még a baskírok sem számítottak a hadjárat ilyen korai kezdetére), hanem csak 8—10 esztendővel később, a latin egyház szép hódításokat végezhetett volna az orosz és azokkal szomszédos végeken is. A pápaság ebben az időben nagyhatalom, Európa legjelentősebb tényezője, amelytől — csatlakozás esetén — az orosz fejedelemségek politikai (fegyveres vagy pénzbeli) segítséget is remélhettek. Viszont, amikor a tatár áradat Európa keletét a Kárpátokig előzönlötte, jóidőig nem gondolhatott senki sem arra, hogy a nagy mongol birodalom szívében katolikus térítői munkába kezdjen, hisz éppen ennek a lehetőségét akarta Piano de Carpino, Rubruquis, Lonjumel, Fr. Andreas, Laurentius és a többi pápai követ útja megteremteni. Ám több mint félévszázad telt el az előkészítő munkálatokkal. Ezalatt pedig a nesztorianus hittérítők «kétoldali tűz közé szorították» a leigázott, pogány népeket.

A szinganfui nesztorianus-keresztény emlékkő felirata szerint u. i. már 635-ben *Alapén* hittérítő-szerzetes szent könyvekkel és képekkel megrakodva *Tai-cung* udvarába érkezett s a császár pártfogása mellett megkezdte működését.²³ Ismeretes, hogy a keraitok már Mágus kán uralma idején a nesztorianus hitre tértek át. Valóban adva volt a helyzet tehát arra, hogy nesztorianus hittérítők nyugatról és keletről, egyszerre

²¹ V. ö. ¹⁴ a. id. Fontes, 70 l.

²² U. o. 61. l.

²³ Böv. I. Lóczy L. id.: A mennyei birodalom tört. Bp. 1901, 94. l.

két oldalról nyomuljanak az újonnan leigázott, pogány népek közöttük fekvő területei felé.

Johanca leveléből úgy látszik, hogy a katolikus hittérítőknek a nesztoriánus hithirdetőket sikerült az általuk munkába vett területekről teljesen kiszorítaniok. A nesztoriánusok nem is okoztak sok bajt, sőt inkább előkészítették a talajt a katolikus hittérítés számára, annál több hátrányát látták azonban a mohamedánus térítők munkájának. Legszembeszökőbbben abban, hogy a tatár előkelőségek nagyobb része már a mohamedánus hitet vallja. Van azonban valami megkapó abban az elvhűségben, amely a tatár előkelőknek Johancával szembeni állásfoglalását jellemzi.

«Mikor prédikálni kezdtünk nekik — írja Johanca²⁴ — ők így szóltak hozzánk: — Ha előbb jöttetek volna, minden bizonnal ezt a vallást fogadtuk volna el, de fejedelmi személyeknél illetlen dolog, hogy könnyű szívvel elpártoljanak az egyik vallástól, amelyet egyszer elfogadtak és a másikhoz álljanak.»

A későbbiekből kiderül, hogy *egyik tatár* bírót mégis sikerült a katolicizmusnak megnyerniök. Legalábbis így kell — szerintem — értelmeznünk ezt a mondatot: «Az említett hírnök ... az egyik szibiri tatár bírótól a következő üzenetet hozta *a mi keresztény baskíriai bírónknak* .. »²⁵

M. Bihl az Archivum Franciscanum XVII. 61. oldalán aggodalmát fejezi ki e látszólagos ellentmondás miatt. Szerintem egyáltalán nincs okunk ellentmondásról beszélni, sőt azt mondhatnám, nagyon is világos, értelmes a levél szövege. Nem azt írja ugyanis Johanca fr., hogy magyarjaink *egy* vagy *egyik* keresztény bírójához jöttek a követek, hanem kifejezetten «*magyarjaink keresztény bírójáról*» beszél. Értsd: a két szerzetesnek sikerült az egyik tatár bírát a keresztény hitre térítenie. Ezt a bizonyos keresztény bírát keresték fel a későbbiekben a szibírbeli követek, mert nála ügyük méltányos és gyors elintézését remélték.

* * *

A korábbi közleményünkben már ismételtlen szereplő *Minorita Anonymus*: «Relationes de Martyribus et de Conventibus fratrum Minorum in Oriente» című művében (található a British Museum Nero A IX. jelű, XIII. századi, latin hártakódexében — 175/127 mm)²⁶ a következő, igen fontos és érdekes közléssel bővíti vonatkozó ismereteinket.

(Fol. 101 r) «*Isti filii Imperatorum fuerunt per fratres Minores baptizati.*

²⁴ Mint ¹⁴ a. id. m. 71—72. 11.

²⁵ U. o. 73. 1.

²⁶ Ismertetését l. Golub. II. 63—73. 1.

Videlicet *Coktoganus*²⁷ cum regina matre sua nomine *Thodothelia*, et uxore nomine *Kerley*, et tribus filiis videlicet *Georgio*, *Curamas*, *Abusta*²⁸ qui adhuc vivit, cuius etiam uxores et filios baptizaverunt fratres Minores.

Item princeps de curia Imperatoris, inter quos très principales *Tholethemur* et *Gassur* defuncti, et *Petra* filius *Caramis*²⁹ adhuc superstes.

Item princeps unus, V vel VI annorum, nomine *Petrus*, filius cuiusdam baronis saraceni nomine *Dolossa* de *Sarray*.

Item in Oriente *Carpenda*³⁰ filius *Argon* imperatoris, qui per multos annos fidem tenuit, sed demum factus imperator, propter timorem a fide aversus est, sed quia non facit meliorem pena sed causa, omnes fuerunt predicando vel causa predicationis vel fide redempti. (sic!)

De millenariis autem et centenariis seu centurionibus, et eorum filiis, plures sunt per dictos fratres Minores baptizati.

*Sed iam de proximo baptizatus est per fratrem Henricum Alemanum filius cuiusdam magni millenarii vocatus Tharmagar.*³¹ *Item Estokis dominus totius Baschar die,*³² *cum uxore et filiis et familia multa.*

Item rex *Arménie*,³³ vir catholicus, tempore domini *Nicholai* pape quarti, cum multis aliis prelatibus et populo magno, fuerunt per fratres Minores reducti ad ecclesie unitatem.

Item *Zacharias*³⁴ archiepiscopus et primas *Arménie* maioris, cum sacerdotibus multis et populo magno, fuerunt per fratres Minores ad ecclesie unitatem reducti.»

Az idézett szöveg igen érdekes dolgokat árul el. Cuiusdam baronis saraceni nomen: *Dolossa* de Saray, minden nehézség nélkül a *Tölös* névvel azonosítható. Ezt a nevet valaha egy hatalmas török nép viselte,³⁵ ma megtalálható az altáji törökség két ágának, a teleutoknak és az öjrötöknek törzsnevei között.³⁶

²⁷ Kipcsaki uralkodó: *Toktáj*, v. *Kotáj*, más változatban *Toktagu* kán, ebből a latinos *Coktoganus*, uraik. 1313-ig. Utána ennek fia *Üzbég kán* 1313—1342, ez a pápának levelet is írt.

²⁸ *Abusta*, Golub. szerint helyesen *Abusca(n)*. Hivatkozik az id. levélre, amelyben ez áll: «*Abuscanus natus Cosogani regis*». A névben *Üzbég kán* nevet sejt.

²⁹ *Curamas*, helyesen: *Curamis*.

³⁰ *Carbenda* — Abu'l-fida-nál *Khorbanda*, perzsa írónál *Gayathoddin*, *Khodabandeh* és *Oldjaitu* kán néven ismert. Testvére és elődje, *Kasszán* kán (fi304) után köv.

³¹ Egyesek tévesen *Gtiarmagar-nak* is olvasták. — Fr. Henrik nem szerepel a nyilvántartásban.

³² Mint külső provincia szerepel.

³³ II. Aiton megh. 1308-ban.

³⁴ Már megtérése előtt, kb. 1329-től kezdve pártfogója a ferenceseknek.

³⁵ Chavannes, Documents. 221, 1. 3. j.

³⁶ V. ö. Németh Gy. * a. id. m. 29—30. 11.

A «De millenaribus autem . . .» kezdetű mondat a rejtélyes *millenarius* szó valódi értelmét világítja meg előttünk. A kulcsot a «centenarius seu centurionibus» azonosság szolgáltatja. Nem lehet kétséges, hogy az utóbbi kifejezés *századost* jelent. Nyilvánossággal kitűnik ez Julianus híradásából: «Item C hominibus unus centurio preest. . .»³⁷

Ha tehát a *centenarius* szó százados, akkor a *millenarius* szó minden bizonnyal *ezredes* értelemben szerepel. Julianus id. leveléből tudjuk, hogy a tatár hadsereg beosztása a tízes számrendszer szerint történt. Legkisebb egysége a tíz főből álló szakasz, ennek élén egy tatár áll. Tíz szakasz, egy tatár századossal az élén egy századot alkot. Tíz század — nyilván — egy ezredet és tíz ezred egy *töményt*. Ugyanilyen beosztású volt a baskír-magyarországi hadserege a tatár szövetséget megelőző (XIII. századeleji) időkben is.

Ha a szakaszok és a századok élén tatár parancsnokok állottak, nehéz elképzelnünk, hogy az ezredesi méltóságot magyar ember egyáltalán viselhette a tatár fennhatóság korában. Mégkevésbé hihetjük ezt a töményparancsnoki tisztségről.

A londoni kódex id. részlete azonban nem ezredesi, hanem annál magasabb méltóságra utal: «... filius cuiusdam *m a g n i m i l l e n a r i i*, *v o c a t u s T h a r m a g a r .*»

A név alakja azt a gondolatot kelti bennem, hogy összetett és első felében csonka szóalakzattal van dolgunk. Második fele kétség-telenül «*magyar*», első fele is értelmes lehetne a *Thar = tar* alakban is, azonban mégis úgy sejtem, hogy ez az alak a németajkú Henrik testvér bemondásában (vagy a kódexíró feljegyzésében?) megcsonkult, mert annak alakja eredetiben — minden valószínűség szerint — *tarkhan* lehetett. Erre utal a Fol. 101 rectóján olvasható fejezetcím is: *Isti filii Imperatorum fuerunt... baptizati.*

A *tarkhan* (v. ö. magyar *tarján*) szó török méltóságnév. Jelentése szerint *király* vagy *alkirály*.³⁸ Mivel nincs okunk feltételezni, hogy a tatárok a nyugati hadjárat után a baskirokkal addig fennállott szövetségi viszonyukon változtattak volna, kézenfekvő, hogy a *Thar-magyar* szóalakzatban a «*Tarkhan magyar*» névalakot sejdítjük, azaz azt a kimagasló *magyar méltóságot*, aki a baskír-magyarországi élén állván köztük és a Baskíria élére rendelt mongol *Estokis* között vagy valami közvetítő szerepet töltött be, vagy kimondottan tarjánja, alkirálya a magyarországnak. Ebben az esetben cselekedetei részben önállóak és akkor felelős azokért a mongol felsőbbeknek, részben pedig a mongol kormányzó magas parancsainak, rendelkezéseinek végrehajtója. Szerepe és ügyköre alkalmas arra, hogy az önérzetes magyarországi előtt elvegye a tatár fennhatóság parancsainak bántó élet.

³⁷ L.¹⁴ a. id. Fontes, 42. 1. 26. sor.

³⁸ Részletesen I. Németh Gy.⁴ a. id. m. 256. skk. 11.

Fr. Henricus feljegyzése tehát nemcsak hittörténeti szempontból igen érdekes és fontos számunkra, hanem köztörténeti szempontból is kiváló jelentőségű.

A feljegyzés időpontjáról annyit biztosan mondhatunk, hogy a Johanca eltávozta (1320) utáni időkből, de még 1334 előtről származik, mert 1334-ben Fr. Henricust már mint Saray (Szeráj) püspökét említik többször is kútfoink.³⁹ Nevével az utóbbi kéziratokban *Henricus Bohemiensis* és *H.* (var. *Petrus*) *Bononiensis* változatokban találkozunk. A Bohemiensis ~ Bonensiensis-alakok összevetése azonnal meggyőz bennünket arról, hogy az első *n* elírása magával hozta a második *n*-nek *m*-mé való torzulását is.

A kölni kerületben fekvő *Bonn* városának római kori latin neve: *Castra Bonnensia*. A német Henrik testvér tehát — a jelek szerint — bonni származású volt s nem lehetetlen, hogy nagyjelentőségű térítési eredményei jelentős szerepet játszottak abban, hogy a megüresedett szeráji püspöki széket XXII. János pápa 1334-ben vele: *a katolizált fejedelmi személyek barátjával* töltötte be.⁴⁰

* * *

Mielőtt a baskiriai magyarság kereszténységének, illetve megterésének emlékeitől megválnánk, meg kell emlékeznünk még egy igen érdekes és fölötte jelentős maradványról, az ú. n. *redikori kincsletről*.

A leningrádi (szentpétervári) Állami Ermitageban őrzik a Permi kormányzóságbeli Redikor közelében előkerült, gazdag ornamentikájú kincsleletet. Fettich Nándor az anyagot a helyszínen tanulmányozta és megállapította,⁴¹ hogy az a baskir-magyarság hagyatéka. I. m. 32. tábláján a kincslelet ezüst övdíszítményeit mutatja be. Ezek közül a csattos lemez és a karikákra alkalmazott fityegők keltik fel különösképen érdeklődésünket.

Az előbbi lemezen összetettkezű, imádkozó (?), szakállas, bajuszos, bő tógaszerű ruházatú férfialakot láthatunk, fején valami koronaféle dísszel. A fejlet alul félkör keretezi, amely oldalt és felül a lemez peremdíszítéséhez csatlakozván egyenes vonalakká torzul. Hacsak nem tekintjük a dicsfény ábrázolásának ezt a fejlet keretező vonalat, értelmetlenül állanánk azzal szemben. De ha az dicsfény (miként minden valószínűség emellett szól), akkor a szóbanforgó ábrázolás csakis Krisztus kezdetleges kivitelű alakja lehet.

³⁹ V. ö. Golub. IV. 234. — Waddingus, an. 1334 η. 10.

⁴⁰ Megenlíjtük még, hogy a *Bononiensis*-alak nemcsak a *Bonnensiensis*, hanem a *Borussiensis* (porosz) elírása is lehet. Ha egyik, ha másik alakot fogadom is el helyesnek, mindenképen fedi az *Alemanus* értelmét. Sőt ha a szünetnémetekre gondolunk, még a *Bohemiensis*-*jező* is megállhatna a helyét!

⁴¹ Fettich N.: A honfoglaló magyarság művészete. (Ars Hungarica 11. sz.) Bp. 1935.

A kis ezüsthítegők díszítményeire már sokkal biztosabban ráismerünk. Egymással szemben két kis meztelen angyalka térdepel. Összekulcsolt kezükben valamit fognak. Hogy mit, azt nem lehet ki-venni, de annyit látunk, hogy a baloldali mást tart a kezében, mint a jobboldali. Vállukra omló, dús hajfürtű fejecskejüket mellükre ejtik a mély imádat és alázat jeléül. Hátukon parányi szárnyak. A két alak egymástól élesen elkülönül. Az összeboruló fejcskék közti hézagot mindkét esetben három levélből álló motívum tölti ki.

Nem akarunk találgatásokba bocsátkozni arra vonatkozólag, hogy kinek a tulajdonát képezhették ezek a díszes, ezüst lószerszámveretek. Lehetett az előkelő, katolizált fejedelmi személy, de lehetett esetleg ilyen fejedelmi személynek keresztény papja is. Nem is lényeges ez a kérdés. A fontos az, hogy a redikori leletnek ezek a darabjai a baskiriai kereszténységnek igen világosan beszélő és igen értékes tanúbizonyságai. Koruk szerint a XIV. század elejéről származnak.

Bendefy László.